

Tobilevich, Ivan Karpovich
Сава Чалий.

Title transliterated:
Sava Chaly

№ 214—215

ЗАГАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА

ІВ. ТОБІЛЕВИЧ
(КАРПЕНКО-КАРИЙ)

САВА ЧАЛИЙ

ТРАГЕДІЯ НА 5 ДІЙ

ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
головні склади:
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

1—6а. **Лепкий Б.**, Начерк історії української літератури (до нападів Татар). I., нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.**, Запорожці.
8. **Ляфонтен Ж.**, Байки (в 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий**, Суета, нове видання.
12—14б. **Крушельницький Антін**, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, I).
15—16. **Руданський С.**, Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок**, Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс Тома, др.**, Начерк соціольоґії.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.**, Чутлива совість.
22—23. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть I.
24—25. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. **Кміт Юрій**, В затінку й на сонці оповідання.
28—29а. **Збірник народніх пісень і дум.**
30—33а. **Чайківський Й.**, Всесв. історія I, стар. віки (з ілюстр.).
34. **Кіплінґ Р.**, От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ Р.**, От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.**, Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп**, Байки.
41—43б. **Барвінський В.**, Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський Ів. др.**, Психольоґія, I.
48. **Андреєв Л.**, Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий**, Хазяїн, комедія.
51. **М. Вовчок**, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон Б.**, Понад сили, драма.
53—56. **Чайківський Й.**, Всесвітна історія II, серед. віки.
57—59. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть IV (кінець).
60. **М. Вовчок**, Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібзен Г.**, Будівничий Сольнес, драма.
63—64. **Гоголь М.**, Тарас Бульба, повість (з ілюстр.).
65. **Руданський С.**, Цар-соловей, поема-казка.
66. **Моліср Ж. Б.**, Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.**, Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський И.**, Всесвітна історія III, нововічна.
73—74. **Николишин Д.**, Розвалля, драма.
75. **М. Вовчок**, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Геновефа**, опов. (з образк.).
78. **Куліш П.**, Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга**, Некультурна, новеля.
80. **Кобилянська Ольга**, Valse mélancolique.
81—84. **Франс Ан.**, На білих скалах, повість.
85—86. **Толстой, Л.**, Живий труп, драма.
87—91. **Барвінський О.**, Спомини з мого життя, I.
92. **Яричевський С.**, Княгиня Любов, драма.
93. **М. Вовчок**, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. **Лепкий Б.**, Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. **М. Вовчок**, Інститутка.
100—103. **Антонович В.**, Коротка історія Козаччини.
104. **Аверченко**, Гуморески.
105. **Барвінок Г.**, Русалка.
106—107. **Лепкий Б.**, М. Шашкевич (Літ. хар. укр. письм. II).
108—110б. **Куліш П.**, Чорна Рада, повість.
111. **Толстой Л.**, Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Берґзон, Ан.**, Вступ до метафізики.
114. **Франс Анатоль**, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.

ІВ. ТОБІЛЕВИЧ
(КАРПЕНКО-КАРИЙ)

САВА ЧАЛИЙ

ТРАГЕДІЯ НА 5 ДІЙ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

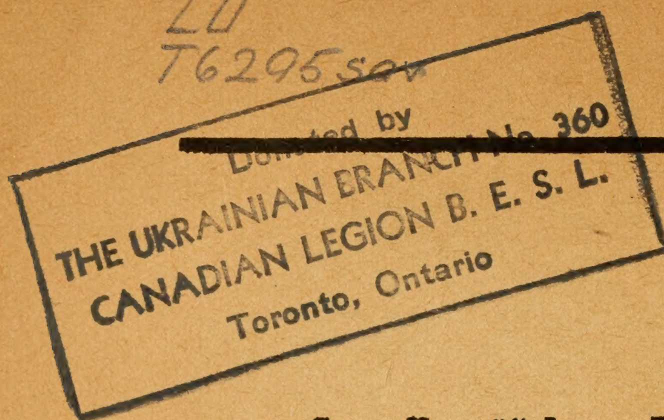
ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Ukrainska Knyharnia
658—660 Main Street
Winnipeg Man.
(Canada)

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Товариство „Просвіта"
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Printed in Germany

„Сава Чалий“ Івана Тобілевича.

Іван Тобілевич (Карпенко-Карий, 1845—1907 р.), талановитий актор і письменник-драматург, працював у театрі разом з М. Кропівницьким та М. Старицьким у 80-х роках минулого століття. Як раз тоді, після відомої царської заборони на український театр, було нарешті дозволено організовуватися українським мандрівним трупам, і під керовництвом М. Кропівницького згуртувалося чимало талановитих акторів (М. Заньковецька—тепер „народня артистка Української Соціялістичної Радянської Республіки“, 1922 року святковано її сорокалітній ювілей,—Г. Затиркевич-Карпинська, М. Садовський, П. Саксаганський та инш.). Був між ними і І. Тобілевич. І Кропівницький, і Старицький писали п'єси для театру ще й до Тобілевича, але брали темою для своїх п'єс головним чином с і м е й н и й п о б у т або з'і д е а л і з о в а н у, п р и к р а ш е н у к о з а ч ч и н у. На першому місці в тих п'єсах стояли особисті інтереси, найчастіше, майже виключно, к о х а н н я. („Невольник“, „Дві сім'ї“, „Не судилось“, „Ой не ходи Грицю“). П'єси прикрашалися співами пісень, танцями, ріжними побутовими обрядами (весілля, сватання, вечорниці), що часто заступали зовсім головну мету і дію твору. Громадський, соціяльний мотив траплявся тут лише випадково. Тобілевич-же перший дав п'єси з глибоким соціяльним змістом, малюючи в своїх п'єсах переживання й настрої не тільки особисті, але й цілої соціяльної верстви, класу, а також суперечки та боротьбу між цими верствами і окремими особами, уже як представниками цих верств. Такі його п'єси „Бурлака“, „Сто тисяч“, „Хазяїн“ та инші, а також і „Сава Чалий“.

П'єса „Сава Чалий“ малює нам гайдамацькі рухи першої половини вісімнадцятого століття. Тоді на Україні

польські пани і своя „рідненсенька“ українська старшина козацька всякими правдами й неправдами захоплювала землю, луки й ліси і повертала як вільне селянство-посілільство, так і козаків—в кріпаків. Населення тікало від кріпаччини з одної половини України в другу, але скрізь пани давалися в-знаки, і частина людей врешті осідала в якогось пана, а друга частина, не хотячи коритись панській волі і підставляти свою шию під ярмо, тікала в ліси, кидаючи все, і організовувала гайдамацькі ватаги, що частенько мстилися над панством. Що більше сел ставали остаточно кріпацькими, то більше селян з'являлося до гайдамацьких загонів... І не самих селян. Йшли в гайдамаки міщане, ремісники, що залишалися без заробітку, бо шляхта (дворянство) податків не платила, увесь тягар їх падав на плечі міщан. Траплялися серед гайдамаків навіть шляхтичі—здебільшого блудні сини шляхетського стану, люде, що втратили вже все. Звичайно, їхнім бажанням було як найбільш пограбувати. Були між гайдамаками й запорожці, що брали на себе ролю ватажків, керовників, як знавці у військових справах. Брав участь і тодішній пролетаріят—наймити, винники, броварники то-що.

На початку XVIII ст. гайдамацькі ватаги нападають на окремих панів; це доба поодиноких нападів, грабунків та вбивств. Иноді ці наскоки набували ширшого характеру, так що з ними не могло справитись і коронне військо, що стояло на Україні. Особливо великого розмаху досягло це гайдамацьке повстання 1733—1734 року, коли в Польщі два кандидати змагалися за польський престол і гайдамаччина набула організованого характеру під проводом Верлана, одного з старшин двірських князя Любомирського. Панство за допомогою російського війська це повстання втихомирило і страшно покарало повстанців. Але вже 1735—1736 р. на Україні з'являються загони Ведмедя, Гриви, Гната Голого та инших, що наводили жах на шляхту. Тоді-ж брав участь і Сава Чалий, що потім перейшов на службу до панів та нещадно нищив гайдамаків.

Сава Чалий, міщанин з Комаргорода, Ямпільського повіту, був двірським козаком у князя Любомирського, дослужився був уже до сотника. Під час гайдамацького повстання, приставши до Верлана, він скоро покаявся перед своїм паном, за що й зроблено його полковником над

тими козаками, що разом з ним повернулись до пана. Сава-ж, сам бувший гайдамака, чимало накоїв їм лиха, і за це гайдамаки постановили його вбити. Колишній товариш Сави—Гнат Голий 1741 року з своєю ватагою напав на нього, вбив і забрав його все добро.

Хоча події ці в загальному гайдамацькому русі були мало помітні, але в народі ця зрада товариській справі одбилася досить глибоко і складено було де-кілько пісень про Саву Чалого. Ось одна з цих пісень:

Гей, був в Січі старий козак на прізвище Чалий,
Вигодував сина Саву козакам на славу.
Ой, не схотів-же той Сава козакам служити—
Відклонився до ляшеньків в Польщу паном жити.
Гей та схотів-же той Сава слави залучити—
Став своїх братів-запорожців по степах ловити!
Наш отаман, пан кошовий, по казаках тужить:
„Ой, хто-б вловив того Саву,—сам йому послужить“!
—„Мого Саву“, каже Чалий: „ніхто з вас не вловить,
Хіба Гнатко з кравчиною *) до себе підмовить!“
Наш отаман каже: „Гнатку! Як Саву не вловиш,—
Сам за нього, вражий сину, голову положиш!“
Пішов Гнатко з кравчиною Саву підмовляти,
Як не схоче в Польщі іти, то й смерті предати.
По дорозі стрівсь їм литвин та й став наставляти,
Як їм того пана Саву у руки піймати:
„Візьмемо сирої землі в чоботи під ноги,
А щоб не знав той пан Сава нашої підмови!“
Сидить Сава кінець столу, дрібні листи пише,
А Савиха молодая дитину колише.
Ой, скінчивши дрібних листів, та й спатоньки ляже,
А щось йому під віконце: „Добривечір!“ каже.
„Піди, хлопку, піди, малий, та й уточи пива,—
Нехай-же-ж ми та вип'ємо за здоров'я сина!
Піди, хлопку, піди, малий, та й вточи горілки,—
Нехай-же-ж ми та вип'ємо за здоров'я жінки!
Піди, хлопку, піди, малий, та й уточи меду:
Ой щось мені нудно-трудно—голови не зведу!“
Пішов хлопець до півниці замків відмикати,—

*) Кравчина— на думку де-яких вчених це „військовий загін“, у Тобілевича—це товариш Гнатів.

А козацькая старшина у двір уступати.
Не вспів хлопець, не вспів малий дойти до пивниці,
Ускочили гайдамаки до Сави в світлицю:
„Здоров—здоров, пане Саво, здоров—як ся маєш?
Сидиш собі в світличенці, меди попиваєш?
Здоров—здоров, пане Саво, здоров, як ся маєш?
Далекиї в тебе гості—чом же не вітаєш?“
Ой кинеться та пан Сава до ясної зброї:
„Е, ні“, кажуть: „пане Саво,—це тобі не в полі!“
Ой кинеться та пан Сава до ясного меча—
Одлетіла й голівонька до самого плеча!
Не досягнув той пан Сава своєї булави—
Положили пана Саву на дубові лави:
„Оце тобі, пане Саво, сукні—адамашки,
Що ти нажив, вражий сину, з козацької ласки!“
Прилітали з України та чорні ворони
Задзвонили пану Саві та ув усі дзвони!

На підставі оповідань про гайдамаччину і, головним чином, цієї пісні і написано п'єсу „Сава Чалий“. Сава тут трохи не такий, як був справді. Тобілевич ідеалізував його, надав йому більше героїчних рис, де-що змінив і з оточення й дієвих людей; але дві верстви тодішнього суспільства змальовано вірно: з одного боку—покріпачене селянство, що змагається оборонитись од панства і помститись над ним (Гнат Голий, Гайдамака, Медвідь, Грива), з другого—шляхетське панство зі своїми прислужниками, що вміють і говорити красно, і накази панські жорстокі виконувати (Потоцький, Жезницький, Шмигельський, Яворський) і між ними—та зрадлива козацька старшина, що пнеться в панство, зраджуючи голоту і мстячись потім над нею (Сава Чалий).

Отже п'єсу „Сава Чалий“ варто поставити тепер на селянській і робітничій сцені, тим більше, що такі п'єси раніш сцени зовсім не бачили через царську цензуру, а тепер иноді селянські театри бояться ставити її через складність постановки та великий розмір її. Що до спрощення постановки, поради дано в другій статті, сама-ж п'єса трохи скорочена. Перед виставою треба дати глядачам невеличкі пояснення що-до самої п'єси і того історичного часу, коли відбувалася дія. *А. Панів.*

———

Про постановку складних п'єс на селянських сценах.

Кожний аматорський гурток, а селянський зокрема, певно не раз ставав перед таким серйозним питанням, як декорація до тої, або другої п'єси.

І скільки гарних п'єс було замінено всяким „дріб'язком" тільки тому, що не було всяких там „парків", „великих міст", „пишних палаців" т. и. складних декорацій.

Скільки, часом досить пристойних, виконавців тільки марили про хороші ролі в гарних п'єсах і боліли душею, виконуючи все одні й ті-ж трафаретні ролі, не маючи спроможности виявити свої здібности й показати глядачам хороший твір.

А все це тому, що на театр ще й досі не тільки глядачі, а й виконавці дивляться як на річ суто реалістичну, де все, мовляв, мусить бути так, як у житті. І вже, коли дія відбувається в лісі, то на сцені обов'язково мусить бути намальовано дерева, а як коло річки, то глядач обов'язково побачить „бережок" з дерева, на якому видко намальовану воду.

І хоч часто трапляється, що „дуб", чи якась там „тополя"—трохи менші за самого меншого виконавця, „річка", де „дуже холодна вода",—нікуди не тече, хоч часто трапляється, що якась дівчина, чи парубок каже: „як хороше ясно та мило світить сьогодні сонечко", а на сцені коптить в „бокових софітах" по „16 свічок", „молнія" так, що не видко, чи це говорить чоловік з бородою, чи без бороди—це все нічого... А скільки то завжди клопоту з цими „перестановками!" Скільки то раз публіка попохлопає в долоні, прискорюючи до безкінця довгі антракти! І все це для того, щоб показати нам ту саму хату і в

одній, і в другій п'єсі, і в десятій. Аби були декорації— все можна ставити. А от нема таких—і зась!

Як ти його поставиш?

А поставить як раз можна п'єсу і без жодних декорацій!

Треба тільки раз назавжди умовитись і вирішити для себе, що театр є річ умовна (условная). Цеб-то, все, що є на сцені, починаючи від слова, руху, дії, і кінчаючи одягом, декораціями, світлом і т. д. все це умовности. Вся гра артистів це удавання більш чи менш вдале, в залежності від здібностей.

Бо не вбиваються-ж люде на сцені (крім, звичайно, нещасних випадків) насправжки. А раз так, раз ми це знаємо, як знаємо також і те, що і „ліс" і „річка", і „місяць у небі" і „сонце"—це-ж тільки декорації, це тільки *умовні* причандали, то хіба вже так потрібно звертати серйозну увагу на ці причандали?

Безперечно, ні!

Бо, врештою, на що ми йдемо дивитись у театр (і чи тільки дивитись!) на ті старі шмаття „лісу" чи „хати", що по 5 років не підновлюються, чи на людей, що грають в цьому лісі і в цій хаті?

Очевидно на людей!

Їхня гра, їхні слова, їхні картинні постаті притягають нашу увагу, на них ми звертаємо свій зір і слух, ними ми захоплюємось, та ще тим твором, що вони відограють.

І коли твір гарний і виконання дотепне, то хоч які-б там декорації не були, ніхто про них не згадає.

Знавці театру, що вивчали не тільки самого актора, а спостерігали й публіку, цеб-то глядача, доводять, і цілком влучно, що гра в спрощених декораціях, в так званих „сукнах" лишає далеко сильніше враження, ніж в звичайних „реалістичних" декораціях. Уява (фантазія) глядача, під час дії в таких умовних спрощених декораціях, не залишається байдужою, а працює і творить разом з актором, малюючи собі і ті „палаци", і ті „сади", ті „роскішні парки", що їх все рівно годі удати на будь-якій сцені.

Зараз такий спрощено-умовний засіб постановки п'єс в сукнах дуже поширений в містах і по-де-куди по селах. Варт було-б скрізь перейти до нього. Суть його от в чому:

Замісць звичайних декорацій на сцені ми бачимо „сукна“, цеб-то задник і бокові куліси з звичайного таки декораційного полотна (можна звичайно мішковини) зафарбованого в якийсь один тон (дуже гарне враження справляє темно-зелений, або темно-синій). Може бути й не фарбоване, коли полотно темного кольору.

В цих ось сукнах і відбувається дія. В залежності від того, що треба удати на сцені, хату, чи сад, наприклад, додається відповідна обстанова. При чім треба пам'ятати, що умовно спрощений метод постановки в сукнах вимагає, щоб місце, де відбувається дія, відзначалося одною якось характерною рисою (деталлю), властивою даній обстанові. Колодязь, тин — характеризує двір, вулицю; якесь там дерево, або кущ — показує, що дія йде в лісі, або в саду; мисник, піл — вказують на селянську хату; канапа, диван чи пара стільців — вказують на міщанську обстанову; крісло, „камін“, велике люстро, чи якась картина — багату обстанову, й т. ин.

Скажемо, палац Потоцького у п'єсі „Сава Чалий“. Для „реалістичної постановки“ треба малювати роскішний задник, бокові куліси якогось там палацу, з колонами, з якимись химерними дверима, та вікнами. В палац треба відповідної меблі й т. ин., чого зовсім можна не найти у селі.

Умовно спростивши постановку, треба зробити так: до звичайних сукон додати одну чи дві колони. Або можна обійтися зовсім без них: поставити для Потоцького одне велике крісло з позолотою, як можна дуже легко зробити самому за допомогою бронзової фарби або паперу; на стіну повісить велику картину, а на підлогу — килим, і досить.

Публіка собі нехай уявляє, що це якийсь куток у палаці, що далі йдуть роскішно вбрані з великими дверима й вікном кімнати. Що... та то вже публіка сама краще від нас зробить.

Нам треба лише гарно заграти.

Де-які деталі, що про них згадує иноді автор, як, наприклад, „печера“ у тій-же п'єсі „Сава Чалий“, може й не бути на сцені, коли її важко зробити. Люде можуть вилазити просто з-за куліс, а фантазія глядача вже уявить собі ту печеру краще, ніж якийсь там декоратор.

Такий спрощено-умовний метод ставити п'еси, е вигідний з усіх боків. По-перше: він дае спроможність поставити на селянській сцені всі ті складні з декоративного боку п'еси, що ще до цього часу не ставились.

По-друге: увага глядача концентруеться на грі актора, і уява його (глядача) працюе разом з уявою автора й актора, а не лишаеться пасивною.

По-трете: спрощений спосіб далеко зручніший з боку техніки „перестановок" і значно дешевший для постановки взагалі.

Отже, залишимо непотрібний „реалізм" в театрі. Будуймо „Умовний спрощений театр" на селі.

Д. Грудина.

Дієві особи.

Потоцький — коронний гетьман; досить висока на зріст, поважна людина, 40-45 років. Тримається з великою пихою, говорить здебільшого повільно, надаючи певної ваги кожному своєму слову. Волосся довгеньке, гарно зачісане, з проділем на правому боці, з чималою сивизною, може бути зовсім сиве, але не біле. Такі-ж буйвні сиві вуса, зачісані по польському, цеб-то дуже акуратно підстрижені й підняті кінцями вгору. Одягнений в багатий польський кунтуш, оксамитні зелені, або блакитні шаровари, кольорові-червоні, або зелені чоботи. Перепоясаний красивим кольоровим поясом, як що можна, то шовковим.

Шмигельський—польський шляхтич при дворі Потоцького, 35-30 років. Людина дуже розумна, але не хитра. У всіх його рухах і словах повинна відчуватись щирість. Говорить, не хвилюючись, бо вміє стримуватись. Завжди певний в собі і в тому, що говорить, але в ньому нема пихи, або зухвальства. Досить гарний на вроду. Волосся темне: брюнет, або темний шатен. Як що можна, то завите, а як ні—то гарно розчісане, з проділем на правому боці. Вуса теж темні, невеличкі, по-польському підняті вгору. (Можна й намалювати). В другій картині—одягнений в шляхетське вбрання, цеб-то кольоровий жупан, а як є—то кунтуш, приблизно як Потоцький, тільки не такий багатий; шаровари кольорові, такі-ж чоботи. В инших діях вбрання на йому козацьке. (Див. далі).

Жезницький—шляхтич при дворі Потоцького. Років має 23-25. Людина нервова, стримуватись не вміє, та й не хоче. Страшенно ненавидить хлопів, тому, коли балакає про них, так здається, ніби він сичить, як гадюка, і розірвав-би кожного власними руками. Свою ненависть він переносить на Шмигельського, який захищає хлопів; тому балакаючи з ним, увесь час надає своєму голосу уразли-

вого відтінку. Рухи в нього досить жваві. Обличчя жорстоке, уїдливе. До Потоцького балакає трохи улесливо. Волосся біляве, завите, проділь з правого боку. Вуса невеличкі, зачісані вгору. Одягнений в польський кунтуш, кольорові шаровари, чоботи. В п'ятій дії на голові польська шапочка, конфедератка.

Яворський—шляхтич при дворі Потоцького. Років 35-40. По характеру — простенька добродушна людина; дуже хоче як найкраще услужити, тому живо метушиться й ніби завжди збірається кудись бігти. Волосся біляве,ріденьке, в великою лисиною, що робить всю його постать трохи комічною. Вуса стирчать угору. Одягнений приблизно, як Жезницький; краще иншого кольору вбрання.

Качинська—35-40 років, шляхтянка. Підстаркувата пані, але намагається здаватись молодшою своїх років. Балакає трошки улесливо, але зберігаючи свою шляхетську вдачу, цеб-то трошки погордо. Темний колір волосся, може бути з невеличкою сивизною. Зачіска пишна: посередині проділь, пасми волосся напів закривають вуха і на потилиці збіраються й заколюються. На голові може бути й капелюх, але по моді того часу, невеличкий, прикрашений червоними або рожевими квітами. Одіж середнього достатку шляхтянки: сукня чорна, довга, затягнута в талії; можна сукню кольорову, тоді треба обшити її на рукавах, на комірі вузенькими стрічками з вати, аби здавалося, що сукня оторочена хутром. В руках може бути невеличка гарненька чорна торбинка, що зветься рідікулем.

Кася—її дочка, шляхтяночка років 15. Мовчить, але кокетує очима з Жезницьким і Шмигельським. По наказу Качинської присідає (звернутися до якоїсь городської панянки, щоб показала звичайний городянський жіночий уклін). Одягнена в польське вбрання, цеб-то коротка спідничка, блюзка без комірця (одкрита шия) з короткими рукавами. Замісць хутра по краях рукавів та круг шиї, так само як і спідничку внизу, можна обшити стрічками з вати. Волосся—досить довге, посередині проділь, трошки завите біля вухів (як що можна). Ззаду заплетене в коси, або перев'язане стрічкою. З великим бантом. На ногах черевички, або гарненькі чобітки.

Зося Курчинська, спочатку заможня шляхтянка-дівчина, потім жона Чалого. Вродлива дівчина, років 19-21.

Буйне волосся, краще, коли біляве; проділь з правого боку. Ззаду заплетене в косу, або перев'язане стрічкою з пишним бантом. На голові може бути польська шапочка-конфедератка, блакитна або рожева. Вбрання—чим багатіше, тим краще, рожеве або блакитне, на зразок того, що в Касі. Але спідниця довша (не до підлоги) і рукава можуть бути довшими. Тримається досить просто й щиро і не виказує ні улесливости, ні боязні перед Потоцьким. В 6-й картині може бути в українському вбранню. Краще, коли на ній буде байбарак.

Нянька—лагідна собі бабуся, років 50; одягнена, як звичайна українська селянка, в темну спідницю й таку-ж корсетку. Голова зав'язана, як у старої селянки. На висках волосся можна запудрити, щоб здавалося сивим. Балакає тихо, просто.

Сава Чалий—25—30 років. Гарний на вроду, високий на зріст, дуже статурний. Голос гучний, бадьорий. Рухи рішучі, впевнені. Він не пишається, але знає собі ціну. Брюнет, або темний шатен. Буйне волосся і невеличкі красиві козацькі вуса. Вбрання на йому козацьке. В першій дії кирея поверх цього вбрання. Вміє стримуватись і не видавати свою гніву.

Гнат Голий—побратим Чалого. Років 35. Людина бадьора. Рухи рішучі, впевнені. Голос дзвінкий. Обличчя суворе. Волосся давно не стрижене, чорне, покошлане. Вуса чималі, висять униз. Може бути невеличка борідка. На ньому куртка й штани з телячої шкури, під курткою видко сорочку засмальцовану дьогтем. Шапка звичайна козацька (папаха); на ногах постоли; поверх одіжу—кирея. Може замісць куртки й штанів з телячої шкури одягнути засмальцовані селянські штани й вивернутий кожушок, хутром до гори. На поясі (шкуряному, краще)—порохівниця й люлька.

Медвідь—спершу селянин 35—40 років, потім гайдамака. В першій дії одягнений в звичайну одіж селянина—бідака, цеб-то свитку, чоботи, шапку. Може бути й в постолах, або зовсім босий. Замісць шапки можна одягти бриля; можна бути і без свитки. В 3 дії, гайдамакою, одягнений в червоні штани-шаровари, вишивану сорочку, можна червоний жупан, як що є. На боці шаблюка або пістоль. Поводиться й тримається, як середня людина. Дуже

хоробрий. Зачіска звичайна селянська, можуть бути великі вуса, борода невеличка. Щоб помітно було, що давно не голились. Обличчя енергійне.

Грива—все так само, як у Медведя.

Гаврило—дядько, років 30, одіж звичайна селянська. Зачіска теж.

Молочай і Кравчина—молоді парубки років 23—25. Тримаються, як середні селяне. Одіж спочатку теж селянська, а потім гайдамацька (в 3 дії). Зачіски селянські можна намалювати вуса.

Микита
Яків } хлопці років по 15—17 Дуже жваві, захоплені справою помсти та бажанням бути корисними гайдамакам. Одіж—звичайна, яку носять селянські хлопці. Перуки—прості, можна й своє волосся. Без вусів.

Дід знахар—старий, престарий дідусь, років 80—90. Довге сиве, майже біле скудовчене волосся, велика довга борода, такі-ж вуса. Одягнений в білі, або сірі селянські шаровари, білу сорочку. Босий і простоволосий. Ходить і говорить повільно, урочисто.

Гайдуки у Потоцького. Хлопці 17—20 років. Дуже витримані, стоять біля дверей, як укопані. Наказ виконують миттю і стають знов на своє місце. Волосся біле, або чорне, гладенько зачісане. Без вусів, без бороди. Одіж: кольорові штани і така-ж куртка. Червоний пояс, або зелений. Чоботи.

Джура у Чалого, хлопець років 15—16, одягнений приблизно як гайдук.

Гайдамака—кремезний високий чолов'яга, з грубим голосом. Обличчя суворе, в розмові з Потоцьким—глузуюче. Говорить повільно, з призирством. Одягнений тільки в червоні шаровари, просту сорочку. Руки скручені позаді ланцюгом. Запорозький перук, з чубом, „оселедцем". Волосся темного кольору. Довгі козацькі вуса. Бороди не треба.

Запорожці—ріжного віку люде, від 25—40 років. Обличчя у всіх суворе, енергійне. Рухи сміливі. Одягнені в ріжне козацьке вбрання, цеб-то шаровари, червоні жупани, високі шапки, чоботи. Де-які в мішаному вбранні, цеб то в звичайному селянському, але в козацькій шапці. Зачіски як у Гайдамаки.

Гайдамаки—майже теж, що запорожці. Де-хто в польському кунтуші. У де-яких волосся може бути з сивизною; взагалі волосся краще, коли ріжного кольору: один білявий, другий—чорнявий.

Чоловіки—звичайні селяне. Зачіски й одіж сучасні селянські. Де-хто з вусами, де в кого борідка.

В останній дії—Гнат, Медвідь і Кравчина мають поверх своєї одіжі темні киреї.

Як зробити конфедератку: це польська шапочка; має вигляд як стара салдатська, без козирка, але денце не кругле, чотирікутне. Коли одягають, то один ріг приходиться над лобом, а два над вухами. До одного кутка, що над вухом, причеплено маленьку китицю.

Кунтуш: можна взяти звичайний жупан, закачати рукава аж до плечей. Від плеча пришити дві полоси на зразок рукавів (розрізаних), завязати їх на середині спини. Під жупан одягнути кольорову сорочку, тоді її рукава будуть замісць рукавів кунтуша.

ДІЯ ПЕРША.

Середина пустки. Лави. Стіл на трох ногах. Піч наполовину развалена. На сцені нема нікого.

Ява 1.

Медвідь і Грива входять.

Грива (*з косою направець в руках. З дверей*). А хто тут е, озовися!

Медвідь. Нема ще нікого—рано.

Грива. А тут безпечно, справді?

Медвідь. Еге, ніхто з сіпак дворових не загляне, а на селі—то так скрізь і зорять, щоб не зібралися на раду.

Грива. Сюди ніхто й носа не наверне, побояться, щоб часом бува не здибав їх тут Сава Чалий.

Медвідь. Пани тут всі навколо тільки Сави Чалого бояться, а наш брат їх не краплі не страшить—так вже привикли всіх вважать за бидло. А ти-ж куди прямуєш?

Грива. У ліс до Сави.

Медвідь (*таємно*). Він тут буде сьогодні. Обіщав прийти на раду.

---

*) Літера В збоку означає вихід нової особи

Грива. От і гаразд. А Сава митець!

Медвідь. Запорожець, та й запорожець, бра, не кожний з ним зрівняється. Його й на Січі поважають, там і батько його старий в повазі був

Грива. Вигодував Чалий сина Саву козакам на славу.

Медвідь. Кошовим хотіли Саву обібрать, так щось не тее. Старшина, знать, проти нього.

Грива. Кажуть, Сава не згожується з тим, що завелось тепер на Січі. Він хоче людей от панства боронити, а старшина більш тягне за панів.

Медвідь. Так от він і кинув Січ. Побратався з Гнатом Голим і скрізь по Україні панів лякають вдвох.

Грива. У двох? Ото сказав. У двох нікого не злякаєш. У них ватага є велика, та все такі завзятці, що й чорт їм сам не брат.

Медвідь. Як-би таких побільше, то легше-б нам жилося!

Грива (*прислухається*). Чуєш? Гупотить? (*Бере косу в руки*).

Медвідь. Це певно наші. (*Прислухається*). А як сіпаки, панські козаки примітили, то заберуть оттут як тих курей на сідалі.

Грива (*трясе косою*). Я не здамся.

Медвідь (*показує кінець палиці з списом*). Та й в мене є; але що-ж ми зробим проти сили?

На дворі голос. Гей, а хто тут є, озовися?

Другий голос. Певно, ще нема нікого, а може й не прийдуть, побояться.

Медвідь (*що підійшов до дверей*). Наші.

Грива. Ще не вчені. І якого бісового батька

гомонять. Що за необачний народ—тільки зібрались в купу, так і гвалт.

Медвідь. Заходьте в хату, не кричіть!

Ява 2.

Ті-ж і багато людей.

Медвідь. Та тут і половини ще нема громади.

Гаврило. Так змовились: щоб не примітив двір, не всім збіратися на раду.

Медвідь. І це діло.

Гаврило *(показуючи на Гриву).* А хто-ж оце чужий між нами?

Грива. Чужий я тілько на обличчя, а біда у нас одна. Тікаю з слободи у ліс.

Гаврило. Щасливий, що не піймали, а в нас з собаками вишукують та ловлять всіх утікачів. Здається й не в тюрмі, а скрізь сторожа панська чатує.

Медвідь. Іди, Микито, на двір і стань на варті. Тілько чатуй добре.

Микита. Очі витріщу як сова, а вуха наставлю як лисиця. *(Вийшов).*

Медвідь. Ну що-ж, браття: чи будемо панщину робить, чи будемо тікати?

Гаврило. Куди-ж його втічеш від панських козаків?

Медвідь. Сава обіцяв від погоні оборонить

1 чоловік. А де-ж Сава? Коли-б від нього раду нам почуть.

Медвідь. Сьогодні буде тут. Казав, що в двір загляне, бо хліба й пшона в них обмаль,

а брать в людей харчі його товариш Гнат не хоче.

Гаврило. То підождем Саву.

Медвідь. А поки Сава прийде, треба нам обміркувать. Не один-же чоловік, а ціла, мовляв, громада. Треба, щоб змовитись, щоб думка була одна у всіх, а то як прийде Сава, то в нас тоді почнеться суперечка.

Разом { **Всі.** Так, так.
{ **Гаврило.** Треба погодитись.

Медвідь. І знайте всі, що три дні тому назад, ото як ми чиншу платить не захотіли, лист пішов до Канева, що ми бунтуєм. То глядіть, що сам Потоцький наскочить на село з волохами своїми і шкуру спустить з нас.

Гаврило. Трекляте життя. З кожним днем росте і чинш, і панщина, й податки—не сила нам їх одбувать.

1 чоловік. Нас заманили всіх на слободи і, як селились тут, то обіцяли нам, що по два злоти в рік ми будемо платить у панську казну на вічність, а тепер...

Гаврило. По-малу, по-малу набавляли, та вже дійшло до нікуди.

Медвідь. Звідки ти візьмеш заплатить у панську казну від кожного тягла 46 злотих і 68 грошей?

1 чоловік. Та ще й десятину дай: від пасіки, виходить очкового, дві курки, 20 яєць, 20 пасом прядива.

Грива. А осип жита, та вівса. Чи може у вас того нема?

Медвідь. Є! А подорожчина? Всього й не

злічиш, бо кожного дня вигадують нове: то шарварки, то заорки, то оборки, закоски, обкоски, зажинки, загрібки, огребки...

Грива. А у нас ще не в зачот скілько: садить капусту, мочить льон, готувати його до пряжі, полоть просо, пшеницю, давать по черзі варту і на тік, і в двір, і в корчму.

Медвідь. Так, як і у нас. Скрізь однаково.

Всі. Хоч здихай!

1 чоловік. Або тікай, або здихай, або роби що-дня на панську казну.

Медвідь. А оце вчора загадали нову панщину.

Гаврило. Яку? Я ще не чув.

Медвідь. Один день за березову кору, один день за рижики, один день за опеньки; і ще—це вже прямо на сміх—один день панщини за ті квітки біленькі, круглі як горох, що на провесні ростуть у лісі.

Грива. Ага! Щоб і квіток не нюхали даремно. Ну в нас до цього ще не додумались.

Медвідь. Додумаються. Один у другого повчаються. Я певен, що ще за сонце й за місяць будемо панщину робить, бо вони-ж світять даремно тілько панам.

1 чоловік. Що-ж його робить?

Всі. Тікать!

Гаврило. Куди?

Грива. Тікають люде звідсіль: одні до гайдамаків пристають, другі шукають нових слобід.

1 чоловік. Та йти самому в ліс не штука, а от як жінку, діток безпомішних покинуть тут,—на них-же упаде і помста, й кара.

Гаврило. Нема кому дать всім пораду добру.

Медвідь. Так отже Сава обіцяв всіх нас вивести звідсіль.

Всі. Так будемо тікать.

Ява 3.

Ті-ж і Микита (*вбігає*).

Микита. Від лісу йде великий гомін, багато десь людей зібралось. Брязк такий, неначе військо.

Грива. Може це Чалий зібравсь обчистить панські комори?

Медвідь. А ну лиш, цитьте. *(Прислухається біля вікна).* Еге! чутно вже клекіт. Коли йдуть гучно, гомонять, то це не гайдамаки, а певне панське військо. Треба нам вийти звідсіля, бо як прийде охота освітить шлях, то корчму цю зараз запалять. Перше я вийду. Сидіть тихо. Та слухать: що звелю—робить всім миттю. (*Вийшов*).

Ява 4.

Ті-ж без Медвідя.

Грива. З Медвідя добрий був-би ватажок.

1 чоловік. А так!

Гаврило. Як скаже що, то зараз і послухаєш.

Грива. Добре слухаєм: звелів-же сидіти тихо, а ми ґомонимо. (*Мовчать. Тиша який час. Хтось кашлянув*) Не кашляй!

Ява 5.

Ті-ж і Медвідь.

Медвідь. Корчму минули. Та не мине нас лиха година. Це Потоцький з волохами своїми прийшов провчити нас за те, що ми не хочемо платити чинша.

Всі. От ї діждали.

1 чоловік. Пропащі ми.

Гаврило. Закатує.

Микита. Я піду назирці за ними, коли що трапиться, дам звістку, а ви тут Саву дожидайте.

Ява 6.

Ті-ж і Сава Чалий.

(*Сава Чалий, одягнений по запорозькому, поверх кирея*).

Медвідь. І ждати не прийшлось!

Всі (*один одному тихо*). Сава, Сава, Сава...

Сава. Я, панове-браття. (*Микита вийшов*). Чи поховалися сюди як від шуліки горобці, а чи на раду всі зібрались?

Медвідь. Зібрались на раду, пане отамане, а тим часом і шуліка в село прилетіла.

Чалий. Сюди прилетіла, з звідсіля, може, не полетить. Тепер там біля двору мій побратим Гнат Голий з десятком добрих молодців Потоцького чатує; а завтра вже пошмалим крила.

Медвідь. Ну, пане Саво, будь нашим отаманом. Порадь, порятуй, поки ще й нас не повішали та не попалили.

Всі. Заступись.

Чалий. Аби слухали.

Медвідь. Що ти звелиш, все зробимо.

Всі. Все, приказуй!

Чалий. Гаразд. Насамперед тільки ви знать повинні й наші думи, й наші сили, щоб зважить все, на що йдете, та щоб не ремствували потім, коли нам буде неудача, бо ждати всього треба.

Всі. Слухаєм, слухаєм!

Чалий. У Чорнім лісі в яру глибокім, в гущавині такій, що тільки вуж пролізе, ми кошом отаборувались. Війська маємо ми всього двіста чоловік та одну гармату. Це наші сили, це наш замок, куди в пригоді можемо заховатись. У цьому місці не то, що пан Потоцький, а всі українські пани нехай зберуться, нас не добудуть, аби харчі були.

Грива. Я пристаю до вашого коша. І поки смерть мене не скосить, косити буду сам.

Медвідь. І я пристану.

Чалий. Тепер, коли знаєте ви, які в нас сили, послухайте й наші думи.

Всі. Слухаєм, слухаєм. (*Слухають уважно*).

Чалий. Я всю Україну об'їздив і серцем всім переконався, що жити тут немає сили: отак, як вам, отак усюди всім. Пани знущаються над усім поспільством. Немає иншого рятунку: стару Україну покинуть треба всім і заснувати нову на вільних козацьких степах: біля Лугу Великого, за порогами по-над Дніпром. Нехай зостануться мостивиї пани сами в своїх маєтностях великих і нюхають ті весняні квітки, за котрі панщину робити заставляють. Скажіть же всі: чи згодні ви зо мною?

Всі. Згода, згода!

Медвідь. Веди нас, Саво, куда знаєш!

Всі. Всі підемо!

Грива. З тобою, Саво, і на смерть не страшно.

Гаврило. Як умирать, то й умирать.

1 чоловік. Таке трекляте життя, що жалкувать його не варт.

Медвідь. Ми всі наважились уже тікать. Та тільки, як-же воно буде, коли не пустять, коли з путі знов за чуприни всіх нас приведуть назад?

Всі. Еге? Як-же воно буде?

Чалий. Завтра всі будьте готові покинути село. Коли в дворі погасять світло, ми запалим оцю хату—це й буде гасло. Рушайте всі тоді з худобою, з жінками й дітьми до нашого коша, дорогу вам покажуть. Ми-ж нападем на двір.

Ява 7.

Ті-ж і Микита.

Микита. Ой, браття, страшно й розказувать, не то дивитися, що зараз робиться в дворі...

Всі. А що там?

Микита. Зігнали все село до двору.

Чалий. Ну?

Микита. Все дворище освічено смоляними бочками. Волохи стали у дві лави, а поміж лав стоїть народ. Позад людей волохи кінні, і, нахиливши гострі списи до людей, на них всі наступають. Народ йде по лаві, а тут волохи в

двох боків б'ють всіх, по чім попало батогами. Коли дійдуть всі до кінця лави, то знов женуть людей у другий кінець і знову б'ють всіх батогами. Ґвалт стоїть страшенний. Старий Харько лежить уже мертвий.

Медвідь. Прокляті, прокляті, батька вбили... (*Хватає себе за волосся*).

Всі. О-о-о-о!

Никита. На ґанку сам сидить Потоцький, і на його очах волохи роблять осудовисько з жінками й дівками.

Всі. Веди нас, Саво!

Медвідь. З дрючками, з косами—ми будем боронити рідних.

Всі. Помремо всі разом!

Медвідь. Запалимо зараз все село і двір.

Всі. Запалимо. Саво, веди нас!

Чалий. Он як озвірюють наші серця. Та краще жити з вовками в лісі, а ніж з мостивими панами на слободах. Але не можу-ж я на страту вести всіх вас безоружних. Я сам тремчу увесь від злоби, а мушу здержувать себе.

Ява 8.

Ті-ж і Гнат.

Гнат (*На ньому куртка й штани з телячої шкури, на ногах постоли, сорочка обмочена у дьоготь. При боці шабля, в руках мушкет*). Сава тут?

Чалий. Тут. Все знаю, брате, я і—стою, як лев, прикований на ланцюзі. Безсилля гнітить душу, а злість і помста палять серце.

Гнат. І злість, і помсту ми зараз вдовольним. От слухай. Як тільки запалили смоляні бочки і почали знущатись над людьми волохи, ми в мить одну всі бочки киреями накрили, і вони погасли. На дворі темно стало так, мов хусткою всі очі зав'язало. Волохи очмаріли і всі стояли нерухомо. А ми тим часом коням їх, що у конов'язі стояли, розпорювали животи. Не вспіли ще до розуму прийти волохи, як крикнули страшенно ми: Сава Чалий! Волохи кинулись тоді до коней. Ми плюнули їм в вічі з десяти мушкетів і понеслись на своїх конях в степ.

Чалий. Орле, мій, брате мій! (*Обнімає Гната*).

Гнат. Тепер-же от що: тікайте всі до хат своїх.

Всі. Ведіть нас на волохів.

Чалий. Ідіть. Привчайтесь слухать. (*Виходять*).

Медвідь (*на виході*). Ой, горить душа. (*Вийшов*).

Грива. Ех, жаль, що тут немає хоч поганенької якої шкапи, вже-б я від вас теж не відстав, а коса в мене добра й довга. (*Вийшов*).

Ява 9.

Сава і Гнат.

Гнат. Коли погоня буде, вони розділяться на три шматки. Своїх поставив я в засаду. Ми кинемось на них з обох боків і ззаду, паль-

нувши перше із мушкетів, прочистимо ряди шаблями—а потім всі у-ростіч.

Чалий. А коні наші де?

Гнат. Тут біля дуба, у яру.

Медвідь (*вбіга*). Летять волохи мов скажені і шлях освічують верхові смоляними лихтарями.

Гнат. Від такого світла далеко не побачиш. Ходім. Поки вони піднімуться на гору, ми яром будем біля наших.

Чалий. О, коли-б я мав тепер сто рук і в кожній зміг тримати десять шабель, щоб заплатить гордині й покарать її пиху, то і тоді-б, здається, ще не вдовольнивсь. Ну, брате, або дома не бути, або слави добути!

Завіса.

ДІЯ ДРУГА.

*Палац пана Потоцького. По підняттю завіси на сцені нема нікого *).*

Ява 1.

Входить Шмигельський, за ним Жезницький.

Жезницький. Ха! То пану так здається. Я-ж запевняю, що новий цей ватажок—есть справжній Сава Чалий.

Шмигельський. Пан Жезницький готов усім посполитим дать одне імя—Сава Чалий, і разом всіх на палю посадить.

Жезницький. Пан Ян щось проти мене має, бо скільки раз траплялось, що пан мені все робить і говорить навпаки.

Шмигельський. Не по душі мені крівава праця. А пан Чеслав купається що-дня в хлопській крові і кожного дня шукає нових жертв, тілько для того, щоб вдовольнить свою жадобу крови.

Жезницький. Помилка то велика. Я хлопів непокірних на користь краєві караю. Важкий це обов'язок, правда, тим більше чести тому, хто його випобняє.

---

*) Докладно про обстанову палаца дивись на кінці книжки в розділі „Реквізит і бутафорія“

Шмигельський. Честь... Фі. Мучить безоружних хлопів, втинать їм голови, садить на палю—це не шляхетське діло, для того є волох, татарин, німець.

Жезницький. Я-б пана Яна з охотою на палю посадив за такі речі.

Шмигельський. Нехай пан Чеслав стережеться, щоб часом справжній Сава його не злапав і не утнув йому язика.

Жезницький. Сава сидить у мене тут у тюрмі, а пана Яна жде тюрма й кара за те, що він сприяє хлопам.

Ява 2.

Ті-ж і Потоцький з гайдуками.

(*Гайдуки входять попереду й стають біля дверей. Жезницький і Шмигельський кланяються*).

Потоцький (*до Жезницького*). Ну, що твій Сава?

Жезницький. Мовчить.

Потоцький. Допитувать не вмієш!

Жезницький. Кістки всі потрощив. Диявол би, здається, забалакав, а він, немов глузує: знай, усміхаючись, мовчить. Я певен того, що цей шакал не хто инший, як Сава Чалий.

Потоцький. Ми двох вже Сав на палю посадили—одного вслід за другим, а через день піймався другий гайдамака, і Савою себе він теж назвав. Тепер мовчить, як кажеш, і ми не знаємо, хто він.

Жезницький. Сава Чалий, присягаю. Перші

два—то були прості хлопи, бо не видержував тортур з них ні один, принаймні, хоч кричали, а цей диявол очима тілько світить і мовчить—це Сава, присягаю!

Шмигельський. Такий самий Сава сидить, я чув, у Білій Церкві за те, що ограбив московських крамарів. Сав тепер багато по Україні.

Потоцький. Повісь його, то менше буде Сав.

Жезницький. Щоб страху хлопам більш нагнать і заспокоїть шляхту, його живим розрізать на шматки і розіслать на ярмарки, а голову на майдані в Немирові поставить, щоб знали всі, що Саву вже піймали і тяжко покарали.

Потоцький. Так і зроби.

Жезницький *(до Шмигельського)*. Може пан Ян прийде подивитись на операцію?

Шмигельський. Коли пан Чеслав з людського м'яса їстиме бігус, тоді прийду і я на звіря подивитись.

Потоцький *(встає)*. Що за речі? Жезницький виповняє мої накази, то і я, виходить, звір такий-же, як і він? Прошу думать перше, а потім говорить. (*Жезницький, потираючи руки, вийшов*). Як-би я не любив пана Шмигельського за його розум оригінальний, то за такі слова Жезницькому я дав-би право побалакать з паном Яном за стіною.

Шмигельський. Нічого дивного у тім-би не було. Тигри і шакали тепер більш в ціні, ніж люде з серцем і характером шляхетним.

Потоцький (*сідає*). Пан Ян, побувши при дворі у Морштена, набрався химерних поглядів

на хлопа, і тим самим він зіпсував лицарський характер—став баба. Морштен єсть ворог України, він милосердієм своїм над хлопом поміг тому, що купи гайдамацькі скрізь розплодились і все псують, і нищать край, що ледве зміг ожить після руїни.

Шмигельський. Ясновельможний пане! На віщо так багато мук і крови? Кари крiваві й муки зроблять хлопа нашого шакалом.

Потоцький (*гнівно*). Хлоп був шакалом, єсть і буде. Паля й шибениця—от мій девіз.

Шмигельський. Ясновельможний пане! Прошу ласкаво звернуть увагу на мої речі. Прошу не гніватись і дать вельможне слово, що я річами своїми не одверну від себе ласку панську.

Потоцький. Тілько для того, що пан Шмигельський оригінал,—я буду слухать.

Шмигельський. Біда у тім, що вельможне панство не зна й знати не хоче, як хлоп живе. А хлопові далеко гірш живеться, ніж панським коням та собакам.

Потоцький. Ну, що-би ти хотів? Щоб я поставив усіх хлопів замісць коней на стані, давав їм вівса, нігті їм обтинав, чесав їх кудли, чи як? Або, щоб в палаці моїм, замісць собак' лежали хлопи? Ха, ха! тоді прийшлось-би вікна всі повибивать, бо й сам-би чорт не висидів у кімнаті, коли з десяток хлопів там покласти.

Шмигельський. Я не для того просив дозволу говорити, а ласки панської мене послухать, щоб пан вельможний пожартував над тим, що я давно хотів сказать, від чого в мене серце кров'ю окипає.

Потоцький. Що-ж ти хочеш? щоб я був хлопам хлоп?

Шмигельський. Ні. Ясновельможний пан— монарх народові свойому. Під власною рукою він має двісті тисяч хлопів—він мусить знать народ свій, і як народ його живе, а він того не знає...

Потоцький (*встає*). А сто дияволів. Ти гнів ворушиш в серцеві мойому. Відкіль-же хлопа знаєш ти?

Шмигельський. Я жив серед народа, я братався з ним, з одної миски їв і поруч спав.

Потоцький. Фі. Мені здається, що у пана Шмигельського і тепер в сорочці кузки лазять.

Шмигельський. Але то не заважає мені знать, що скрізь великі податки нищать хлопа, і хлоп немає права писнуть, бо карати його має право усякий челядинець панський. Ніколи-б смут цих не було, і ми-б про гайдамак не чули, як-би в відносини до хлопів заложені були: справедливість, любов вселюдська, бо хлоп український з природи добрий.

Потоцький. Розбещений і злий з природи. Не знає сам, чого він хоче, і рад-би світ ввесь запалить і самому згоріти в тому вогні. Кидає працю, йде в ліси, живе грабунком, а за поміччю таких харцизів, як Сава Чалий, збірається у купи і напада не тілько на двори, але й на замки, і ллє річками кров шляхетську. Так що-ж, чи не звелить нам пан сидіти згорнувши руки і ждать, поки усіх нас не поріжуть хлопи?

Шмигельський. Ясновельможний пане. Прошу не гніватись. Я ще своїх думок не висловив

цілком. Я не кажу, щоб нам сидіть, згорнувши руки... І суд і кара мусять робити своє діло, я тільки хотів, щоб пан вельможний зауважив причини ті, з яких піднявся гайдамацький рух, щоб власною рукою й правом, вельможний пан, як монарх, причини ті на віки зніс зо всеї України; щоб справжній суд тільки по кодексу судив і всіх однаково карав. Поки-ж на Україні будуть кривди проти поспільства, якими-б муками народ ми не карали, не діждуться спокою не тільки наші діти, але й онуки наші. Я скінчив.

Потоцький. Ха-ха-ха... Оригінал. Пан Шмигельський есть знаменитий оригінал. Він проти всеї шляхти йде, проти законів Речі Посполитої, заступається за бунти, що хочуть підтоптать під ноги навіть власть корони. Оригінал. За все, що пан сказав, звелів-би я його зараз повісить. Але тоді не буде у всій Речі Посполитій ні одного оригінала. Твою оригінальність я ціню й прощаю тобі твої безумні речі. Я не сердюся на пана так само, як ні один король не сердивсь на шута за його прикрі речі.

Шмигельський. То есть образа, ясновельможний пане... Я...

Потоцький (*суворо*). Ну, оригінали сердиться не мають права, коли до їх химер прихильні і слухають їх королі. Вони повинні мать собі за честь таке поводження за панібрата. *(Пауза. Сіда. Мовчить, потім говорить спокійно).* Бунти всі кров'ю підпливали споконвіку, і гайдамацький бунт потоне, а чи погасне у хлопській крові. Це закон. (*Пауза*). Пане Яворський!

Яворський (*підбігає*). Слухаю пана.

Потоцький. Піди зараз...

Яворський. Слухаю пана. (*Біжить до дверей*).

Потоцький. Пане Яворський!

Яворський. Слухаю пана. (*Вертається*).

Потоцький. Куди-ж пан? Я-ж ще нічого не сказав.

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький (*мовчить. Яворський не стоїть на місці).* В великій силі зібралась шляхта околична.

Яворський. Так...

Потоцький. Нехай пан піде і запросить...

Яворський. Слухаю пана. *(Біжить)*.

Потоцький. Пане Яворський.

Яворський (*хутко вертається*). Слухаю пана.

Потоцький (*до одного в гайдуків*). Потапе, дай кухоль води. *(Потап дає)*. Прошу пана напитись.

Яворський. Бардзо дзінькую. Я нічого не їв.

Потоцький. Прошу, прошу випить. (*Яворський п'є*). Тепер пан спокійніше буде мене слухати до краю.

Яворський. Слухаю пана...

Потоцький. Запроси шляхту сюди, тільки не всіх разом. Перше двох-трох.

Яворський. Слухаю пана. (*Біжить, але од дверей вертається так, ніби його Потоцький кликав знов*). Слухаю пана.

Потоцький. Пан уже все вислухав. Прошу йти тихо до салі, бо пан так прудко літає, що забува мої прикази часто.

Яворський. Слухаю пана. (*Йде тихо, Потоцький сміється. Входить Жезницький*).

Ява 3.

Ті-ж і Жезницький.

Жезницький. Четвертував і розіслав скрізь шматки від падла Сави Чалого.

Потоцький. Коли-б той Сава та не воскрес. Ти ріжеш їх, як тих курчат, а вони плодяться, як пацюки.

Жезницький. То мені сором. Я ще нікого не зарізав, а смерті предаю харцизів по закону.

Потоцький. Що є нового?

Жезницький. Коли ми голову Сави настромивши на палю ставили на майдані, я запримітив двадцять запорожців.

Потоцький. Ну?

Шмигельський (*про себе*). Нові жертви.

Жезницький. Або-ж вони хотіли Саву визволить, або розглядають замок, щоб зненацька напасти.

Шмигельський. Ясновельможний, запорожці ці тут третій день. Вони купують коней для коша.

Жезницький. То хитрість козацька; це гайдамаки, я їх добре знаю: пикі страшні, замурзані, очі як у вовків, і ні один бестія не уклонився мені.

Потоцький. Чого ти захотів. Вели всіх їх захопить, допитайся звідкіля, чого?

Шмигельський. Коней купують, запевняю.

Потоцький. Обережність не вадить.

Жезницький. То я їх зараз захоплю і посадю в тюрму. *(Вийшов)*.

Ява 4.

Яворський, пані Качинська з дочкою.

(Яворський за ними. Вони кланяються. Потоцький сидить, ледве кивнувши головою. Качинська держить молоденьку дочку за руку).

Качинська. А це моя дорога єдина цурка, єдина утіха. (*До дочки*) Кланяйся. (*Дочка присідає*). Яка я рада і щаслива, що можу бачити ясновельможного пана. (*До дочки*) Кланяйся. (*Дочка присідає*). Я третій день чекаю черги бачити нашого добродія, заступника нашого. (*До дочки*) Кланяйся. (*Дочка присідає*).

Потоцький. То я паню добре знаю. Чого-ж хоче пані?

Качинська. Коханий мій муж, царство йому небесне, був вірним слугою панським. Кохала я його, як свою душу, але пан Буг розлучив нас, і я зосталася вдовою з дочечкою своєю сиріткою—Касею звуть. (*До дочки*) Кланяйся! (*Кася присідає*). З панської ласки маю п'ять хлопів з хлопками і ті не слухають: яєць не несуть, курей не дають, суничок і горіхів не збірають у лісі, прядива сами не мають, та ще і Чалим Савою лякають. Один бестія утік. Я сама мушу собі їсти варить, а Кася моя... (*До дочки*) Кланяйся!.. сама, вибачайте, сорочки сти-

рае. Вони мене в гроб вженуть своєю непокірністю, а Касю мою... (*До неї*) Кланяйся!..—так настращали, що бідне дитя не спить, та цілу ніч зітхає. (*До неї*) Кланяйся. Нема у нас заступника, нема мого коханого малжонка Яся. За другого-ж вийти заміж я не можу, бо так кохаю свого покійничка, як свою душу.

Потоцький. Пані мені вже обридла своїми скаргами на хлопів. Пане Яворський! (*Яворський підбігає*).

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький. Я-б хотів...

Яворський. Слухаю пана (*Хоче йти*).

Потоцький. Прошу-ж слухать до кінця, а ні, то може пану дать води?

Яворський. Ні, бардзо дзінькую. Я сьогодня нічого солоного не їв.

Потоцький. Зроби мені велику ласку.

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький. Женись, я буду твоїм сватом.

Яворський (*радіючи*). Слухаю пана.

Потоцький. Пані Качинська. От я даю п'ять тисяч злотих приданого панні Касі, і хочу, щоб вона зараз повінчалась з Яворським. Тоді буде у вас заступник, і ви мене зоставите в спокої. (*Яворський ще більш радіє*).

Качинська. Ясновельможний пане. Доня моя... (*До Касі*) Кланяйся. (*Кася присідає*). Доня моя занадто молода, вона про шлюб зовсім не дума. Їй ще треба підождати пари; а коли вже ласка панська для бідної вдови, то краще я повінчаюся з паном Яворським.

Потоцький. Пане Яворський.

Яворський (*з трівогою*). Слухаю пана.

Потоцький (*показує на стару Качинську*). От пану наречена. Сьогодня хочу і весілля справити.

Яворський (*засмучено*). Слухаю пана.

Потоцький. Пане Яворський, поцілуй свою наречену.

Яворський *(з неохотою)*. Слухаю пана. *(Іде до Качинської)*.

Качинська. При людях соромно. Нехай уже по шлюбі, ясновельможний пане.

Потоцький. Пане Яворський, прошу до шлюбу, зараз. *(Яворський подає руку Качинській. Кася присідає Потоцькому. З дороги Качинська обертається)*.

Качинська. А коли-ж пан дозволить взять п'ять тисяч злотих?

Потоцький. По шлюбі.

Яворський (*задоволено*). Слухаю пана. (*Вийшли*).

Ява 5.

Ті-ж без Яворського, Качинського й Касі. Потім Жезницький і гайдук.

Потоцький. Ха-ха. Серед таких тяжких обставин для розваги приємна комбінація. Потапе! Після шлюбу закликати Яворського до мене—я його не пустю до Качинської. Буде з неї п'ять тисяч злотих. Ха-ха. (*Входить гайдук з листом, а за ним Жезницький*).

Гайдук (*подає листа*). Від хорунжого пана Реви лист.

Жезницький (*потирає руки*). А при ньому закованого гайдамаку привели.

Потоцький (*читає*). „Вчора біля Очеретного я наскочив на гайдамацьку ватагу, розпудив хлопів, порубав, а ватажка її, Саву Чалого, на суд ясновельможного пана посилаю“. (*Говорить*) Знову Сава. Четвертий Сава. Подле ім'я, коли його почуєш, або в голос вимовиш, то мов гадюка в пазусі ворочається і сичить. (*Читає*) „Тепер околиця вся наша від страху спочине. Бо цей харциз Сава так настращав усіх, що рідко хто не схоплюється в сні і не кричить це подле ім'я. Усі з'їхались до мене, коли почули, що Сава Чалий у мене в руках. Вже вся шляхетна околиця зна й радіє, що Саву піймали, а хлопи похнюпили носи, і посмирніли. Тепер ми будем спать спокійно“. (*Говорить*) Даремно. (*До Жезницького*). А приведи сюди харциза. Побачим, що за птиця.

Жезницький. А може-б перше підпекти?

Потоцький. Поспієш ще, давай сирого!

Жезницький. Слухаю. Запорожці всі в тюрмі, а один утік. (*Вбік Шмигельського*). Коли-б не гайдамаки, чого-б йому тікать. (*Пішов*).

Ява 6.

Ті-ж без Жезницького.

Шмигельський. Ясновельможний пане! Коли вже я оригінал, то дозволю собі все, що думаю, говорити прямо.

Потоцький. Через шлюб Яворського я в гуморі. Говори.

Шмигельський. Нехай Жезницький не спішить допитувати запорожців; можна-ж певні відомости мать від коша.

Потоцький. Покриють, гадюки.

Шмигельський. Не треба звіря дратувать. Відомо пану, коли українська партія в Лисянці без всякого суда 40 запорожців смертю скарала, якими муками їй за це заплатили їхні товариші?

Потоцький. А ми поквітаємось.

Ява 7.

Ті-ж і гайдамака.

(*Він скований, звязаний, біля нього козаки з списами*).

Потоцький (*довго дивиться на гайдамаку*). Ти знаєш, хто я?

Гайдамака (*довго дивиться на Потоцького*). Може знаю, а може й ні.

Потоцький. І смерть твоя й життя в моїх руках.

Гайдамака. Може в твоїх, а може й ні.

Жезницький. Гадюко, з тобою пан Потоцький розмовляє.

Гайдамака. Може Потоцький, а може й ні.

Жезницький. Я з тебе з живого здеру шкуру за такі слова.

Гайдамака. Може здереш, а може й ні. (*Жезницький хапається за пістоля, що має при боці, або за шаблюку*).

Потоцький (*до Жезницького*). Стрівай. (*До гайдамаки*). Хто ти? Скажи по правді—я тебе зараз одпустю.

Гайдамака. Може одпустиш, а може й ні.

Потоцький. Признайся, я тобі сто злотих дам: ти Сава Чалий?

Гайдамака. Може Сава, а може й ні.

Потоцький (*бере з столу пістоль і цілить в гайдамаку*). Говори: ти Чалий? Уб'ю, як собаку.

Гайдамака. Може вб'єш, а може й ні. (*Потоцький стріляє, осікається пістоль*). А бач, не вбив.

Потоцький. На палю його зараз.

Гайдамака (*на виході*). Це той Потоцький, що розум в нього жіноцький.

Потоцький. Посади його в бочку й задави димом від сірки. (*Гайдамаку виводять*). Ну? Пане Шмигельський, що з таким народом зробиш?

Шмигельський. З таким народом можна весь світ покорить.

Потоцький. Ти мене дратуєш не менш, ніж цей диявол. Стережись.

Шмигельський. Мені ясновельможний пан дозволив говорити все, а в пана слово королівське. Я тут оригінал. І я знов сміло говорю. Вели, ясновельможний пане, замісць мук і кари —розкувать його, нагодувать його гарненько, дай йому добрий кухоль горілки, і він тобі розкаже все. А муками й страхом нічого ти від нього не добудеш.

Потоцький. Ха-ха-ха! Гайдамаку вітать, як дорого гостя. Оригінально. Гукни Жезницького.

Шмигельський (*до козачка*). Поклич пана Жезницького. (*Той виходить*).

Потоцький. Чудово, чудово. Почнем харци-

зів частувати: музика буде грати їм, нехай танцюють п'яні бестії, а після танців на палю. Нехай оригінально умирають. Ха-ха... (*Входить Жезницький. До Жезницького*). Розкувать гайдамаку, дать йому їсти, поїть горілкою три дні, щоб кожний день був п'яний, як на весіллі, а Лейба хай грає йому на цимбалах, веселу—до танців. Ха-ха-ха... Нова кара. Ну, чого стоїш, ти м'яса хочеш? Буде м'ясо. На третій день, коли нічого нам харциз не скаже, посади його на палю. Лейба буде грать йому веселу, а він нехай конає бестія під танець.

Ява 8.

Ті-ж і гайдук з листом.

Гайдук. Ясновельможному від хорунжого Реви лист. (*Вийшов*).

Потоцький (*читає*). Сава Чалий. (*Говорить*). Диявол. Знову це гадюче ім'я. (*Читає*). „Сава Чалий нас обманив. Навмисне він послав малий загон. Його посікли ми і ватажка піймали і той сказав, що ніби Чалий він. Його послав я вашій мосції. Тим часом, справжній Сава на другу ніч, з загоном чоловік у двісті, напав на Очеретне, забрав з комор пшоно, сало, весь хліб, всіх коней, 40 пар волів, дочку підстарости, прекрасну панну Зосю, і щез як дим в повітрі. (*Говорить*). Диявол, диявол, диявол! (*Читає*). В погоню пішла хоругв Ружицького. (*Говорить*). О, коли-б його піймали, я-б місяць його горілкою поїв, поки-б не збожеволів він,

а потім на цепу, водив-би його по всій Україні. Ні, це не чоловік, це певно чорт назвався Чалим.

Шмигельський. Це певне міф, ясновельможний пане. Певне кожний ватажок навмисне Чалим себе зве.

Потоцький. Ні, ні. Це надзвичайний чоловік, це не міф, а тільки так його всі фиглі цінять гайдамаки, що кожному з них хотілося-б Чалим буть. Це страшний, це надзвичайний, це цікавий чоловік. Пане Шмигельський! Ти говорив, що знаєш народ, що жив ти довго серед його, тобі відомі всякі фиглі, бо ти й вояка добрий. Їдь, іди, що хоч роби, найди і приведи мені ти Чалого. Я його помилую. Пообіцяй йому маєтності великі, сто тисяч злотих, від короля шляхетство, і все те я—клянусь—добуду, дам, тільки нехай пристане на мою руку і поможе мені гайдамаків усіх переловить. Це ім'я—Чалий—сила. Це та сила, що приворожує людей до себе. Ради краю, ради спокою, одшукай Чалого і приведи мені, бо коли ми до себе його не переманим, то гайдамаччина хмельниччиною стане.

Шмигельський. Я згоден і піду шукати Чалого хоч зараз, і жив не буду, а знайду його, і коли він справді є, то переманю його сюди. Але для поспіху в такім ділі, прошу ясновельможного я пана: написать до Сави листа й приложить свою печать гербову, бо Сава певно так неввіриться мені, а в тім листі пообіцяй йому вільготи для поспільства, про які я говорив вже його мості.

Потоцький. Умови з хлопом? Хлопові листа? Багато хочеш ти.

Шмигельський. Історія складається з помилок, і коли ті, що на чолі стоять народу, свої помилки поправляють бажанням стать на певний шлях,—вони достойниї сини отчизни.

Потоцький (*після павзи*). Ходім, я дам тобі листа до Сави. І коли справді Сава є і гайдамаків припинить поможе, тоді я все зроблю і для посспільства, аби надалі вже життя спокійне забезпечить Україні.

Шмигельський. А коли ця думка золота та стане ділом, вона всю Посполиту Річ і заспокоїть і прославить.

Завіса.

ДІЯ ТРЕТЯ.

Ліс. В глибині насипано дві купи грошей; купи покриті воловими шкурами. Біля куп вартовий зі списом у руці.

Ява 1.

1 вартовий (*пройшовшись*). Нема ще варти, а час-би вже й перемінить мене. (*Входять п'ять чоловік козаків. Чотирі одягнені в чорних свитках при шаблях, з мушкетами за плечима і списами в руках, а п'ятий у запорозькому жупані*) А от і нова варта! Даремно ремствував.

1 запорожець (*до 2-го вартового*). Панько, ти будеш на варті біля грошей. (*2-й вартовий підступає до 1-го*).

1 вартовий (*до 2-го*). Приймай. Тут дві купи грошей: одна—срібні, друга—мідні. Нехай скарає того бог, хто візьме шаг із грошей кошових.

2 вартовий. Щоб сонця я не вздрів, коли я сам візьму, або кому дозволю взять хоть шаг один із грошей кошових.

Запорожець. Тепер ходімо далі зміняти вартових.

1 вартовий. Я вас тут підожду.

Запорожець. Гаразд. (*Зникають*).

Ява 2.

Ті-ж без запорожця й варти.

1 вартовий (*набиває люльку*). Добре все заведено у нас. Кожен чоловік знає своє діло. А все то Сава.

2 вартовий. Кажуть, що коли-б Саву нашого та кошовим на Січі обібрали, то він би об'явив війну ляхам.

1 вартовий. Підожди, він і так вийде битись в чисте поле; адже скрізь розсилає листи: присоглаша до себе малі купи, збірає хліб, пшоно й сало. Вже й тепер надбали стілько, що стане нам на цілий рік.

2 вартовий. Гармат нема.

1 вартовий. Сава достане... Розумно править і справедливо. А за ту дівку, що Клим в Очеретній захопив, якого всім нагнав і сорому й страху. Що ви, каже, хочете, щоб мене за розбійника вважали і щоб від мене одвернулись люде наші? Хіба на те зібрались ми, щоб дівчат захоплювать в полон? Смерти предам, хто таке вчинить в другий раз.

2 вартовий. І правда, хіба ми татари? А ти не чув, де ту дівку діли?

1 вартовий. Визвавсь якийсь митець, з нових, і повіз її до-дому.

2 вартовий. То правда, що митець. Одвезти дівку назад до-дому важче, ніж вихопить було її з дому, бо то гуртом, а це один. Не довезе її він до Очеретного. Коли під'їзди панськії піймають, то повісять, бо дівка ця—дочка підстарости, здається.

Ява 3.

Ті-ж і запорожець з вартовими.

Запорожець. Зараз прибуло з Січі 20 братчиків.

2 вартовий. Ростем на силах.

3 запорожець. Листа од кошового привезли.

1 вартовий. Може й Січ до Сави нашого пристане. Коли-б то вже мерщій у поле—поміряться з ворогом, а то без діла сумно тут сидіти.

Запорожець. Голота січова поривається до нас, так старшина придержує: вона поспільству не сприяє, бо й сама по-панські жить хотіла.

1 вартовий. Дарма. Голота нишком таки тіка до нас із Січі. Тепер у нас в коші народу сила.

Запорожець. Та й ще з поспільства прибувають. Для того-ж і харчами запасається наш Сава.

1 вартовий. Та Сава зна, що робить.

Запорожець. Розумний.

1 вартовий. Та й побратим його Гнат Голий, бра, не згірше.

Запорожець. Запальний дуже.

1 вартовий. Коли-б вони не посварились, бо Гнат частенько згарячу на Саву гніватися став.

Запорожець. Вони брати, хрестами обмінялись, то хоч і скаже згарячу що Гнат, йому всяк час, як я примітив, Сава вибачає.

1 вартовий. Як-би то все було гаразд.

Запорожець. Ходім, почуемо, що там нового нам братчики із Січі привезли.

2 вартовий. Цікаво дуже. Шкода, що я не буду з вами.

Ява 4.

Ті-ж, Сава і Шмигельський.

Чалий. Здорові, пани-браття.

Запорожець (*а за ним і инші*). З поворотом, пане отамане.

Чалий. Спасибі, що нового?

Запорожець. 20 братчиків приїхало із Січі і привезли листа якого-сь.

Чалий. Цікаво, що за лист. А ми горілки десять барил привезли, сушеної риби добули і десять пар волів. Нехай горілку Грива на замок запре і варту там поставить.—Річ ласа. Рибу нехай складуть у тому курині, де сало й сіль, волів порізать на обід, а що зостанеться, то посолить і ті бочки докласти, котрі не повні ще. От і всі хазяйські справи. Тепер за військові приймемся. Клич старшину і запорожців тих, що лист із Січи привезли, нехай ідуть і инші кому охота слухати новини. (*Запорожці і вся варта пішли. 2 вартовий стоїть в глибині нерухомо, спершись на списа*).

Ява 5.

Сава Чалий і Шмигельський.

(*Наперед кону*).

Чалий. Тепер з тобою побалакаем на самоті. Цікаво дуже знать, як ти довіз до Оче

ретного панну Зосю? Тебе послав навмисне я, щоб спробувать твою козацьку вдачу перше, а потім вже прийняти до коша. Ну, розказуй, побачимо твій хист.

Шмигельський. Прекрасна панна Зося є дочка підстарости Курчинського із Очеретного. Історію її давно вже знає вся околиця. Так я й скористувався цим. До першого села Потоцького привіз нас орандар. А там, умовившись з панянкою, ми розказали цікаву байку, що ніби панну Зосю я від тебе викрав. Всі раділи і приймали нас, як дорогих гостей. А потім у кочі панським до самого Курчинського у Очеретне одвезли. І я батькам віддав дочку, вони-ж мені за те коня дали, як сокола прудкого.

Чалий. Разумно й хитро. Митець з тебе не послідній, і я тебе охоче приймаю до коша. Скажи-ж мені тепер, хто ти є?

Шмигельський. Шляхтич Іван Шмигельський. Служив при панських я дворах, але не зміг дивитися на тяжкі людські біди, так от і втік сюди.

Чалий. А ти правду кажеш?

Шмигельський. Хіба у вас тут солодко живеться? Хіба не смерть тут кожного чека щодня: чи в полі, чи на палі? То за які-б же ласощі хотів брехать тобі, мій батьку?

Чалий. Та й то правда. Від роскошів до гайдамацького коша не підеш. Які-ж ти кривди такі бачив, що утікати від панів тебе примусили вони?

Шмигельський. Кривди? О, та хіба їх пе-

релічиш? Найбільша-ж кривда в тім, що не однаковий для всіх закон, а справжнього суду зовсім нема, і той, хто дужчий, чужее право зневажа...

Чалий. О, то ти розумний, бачу, в батька син та й вчений не аби як. А що-ж би ти хотів зробить, щоб кривди тієї не було?

Шмигельський. Занадто вже великую ціну даєш ти розуму моєму. Ти, пане атамане, народню волю чиниш, ти на чолі стоїш коша значного, обміркував усе давно і знаєш певно, чого хочеш і що робити будеш?

Чалий. Не маю я охоти кров безоружних проливать і плюндрувати край. На бій чесний, на груди—груди покликать хочу я панів. Для того сили я сюди збіраю. Або поляжем всі в бою, або примусимо панів зменшити панщину й податки і рівний суд всім дать. А тих, хто чуже право зневажає, карати смертією, хоч-би то був і пан значний.

Шмигельський. З тобою поруч я готов рубати ворогів твоїх думок, а за одну краплину твоеї крови я готов виточить всю свою.

Чалий. Я чую щирість в твоїй мові. Будь моїм приятелем, а коли що, то і пораду добру дай.

Шмигельський. За щастя за велике я те маю, що ти мене приятелем назвав, і всім життям своїм тобі я дружбу докажу.

Чалий. Вірю. (*Помовчавши*). Слухай, скажи мені: що Зося рада, щаслива тим, що до батьків вернулась?

Шмигельський Ні.

Чалий (*зітхнувши*). Дивно. Чого-ж би то?

Шмигельський. Дівоче серце ти запалив коханням. На тобі ось від панни перстень. Прощаючись зо мною, панна Зося дала цей перстень і сказала: віддай Саві і скажи йому, що я його кохаю, і кохати буду все життя, і рада-б більш була зостатись з ним, а ніж вертатися додому.

Чалий (*зітхнувши*). Жалкую й я, що сталось так. Ця дівчина між гарними була-б найкраща. Признаюся тобі, що я хотів женитись з нею, бо і вона на тее була згодна. На превелику силу я задавив своє кохання, щоб не пошкодило воно моїй меті—повстанню. І от тепер одвіз її додому ти, а я що-дня зітхаю і думаю про Зосю; хоч не пристало це мені, та що-ж робить, коли ніяк не можу серця вгамувать... Але... забудеться... Пусте.

Ті-ж і Гнат.

Ява 6.

Чалий. Здоров, мій брате! А це той козарлюга вже вернувся, спровадивши дівча, що я тобі розказував про нього. Але я бачу, брате, що ти сумний знову? Що сталось?

Гнат. Нудно сидіти, згорнувши руки. Що-дня ми чуємо, як в Тульчині, Немирові, Лисянці стиняють голови братам, що сміливо боронять право й волю, а ми тут мовчки ждемо слушного часу, хоч нас набралось стільки, що всю Брацлавщину поставить вверх ногами можна. Пора и нам почать зненацька нападать і різати й палить напасників,

Чалий. Брате, ти тільки мстити хочеш, а я прогнать всі кривди хочу з України, щоб не було потім причини нам кров братерську знову й знову проливать. Про це не раз уже тобі казав я... от прийдуть до нас всі ті ватаги, що їм листи я розіслав: і на Подоль і на Волинь— і виступим тоді у поле справжньою війною. Буде ще час і силу, брате, і завзятість показать.

Гнат. Поки там що, а ми тепер страху нагнали-б їм і сала залили-б за шкуру.

Чалий. Поспіем ще, пожди, щоб згарячу не попсувати діла—я жду людей, я жду гармат... А от почуємо, що кошовий нам пише.

Ява 7.

Ті-ж, запорожці й гайдамаки.

(Одягнені, як посполиті, в свитках, при шаблях; де-які в одних сорочках при зброї, у польських кунтушах, постолах).

1 запорожець. Ось тобі лист від кошового.

2 запорожець. А нас от 20 не вва́жаючи на те, що там написано в листі, прийшли тобі на поміч, батьку отамане!

Всі запорожці. Наші голови батькові Саві.

Чалий. Спасибі, лицарі преславні. Що-ж тут в листі цікавого, побачимо. А ну, лиш, пане Йване, прочитай. Будь нам за писаря. У нас нема.

Шмигельський (*чита*). Річ Посполита. (*Всі загули*) о-о-о...

Чалий. Слухайте, панове браття, тихо...

Шмигельський. Річ Посполита жалобу московському уряду вчиняе, що запорожці, з'являючись на Україні, піднімають усе поспільство проти панів. Що хлопи кидають грунти й оселю, йдуть в ліси й степи, і там при помочі січовиків, складаються в загони і, мов татари, нападають скрізь на шляхту, навіть на замки. Що край не мае спокою, що все кругом плюндрують гайдамаки, пожежою й грабунками нищать Україну. А з поводу цього, уряд московський приказуе карати смертію тих січовиків, котрі до гайдамак пристануть. Приказ цей об'являю і сам приказую від себе всім, хто на Україні, вернутись в Січ, справляти скужбу військову, оберегать гряниці, не потурати гайдамакам, розганять їх, ловить утікачів і віддавать у суд військовий, щоб смертію карати непокірних. (*Всі мовчать*).

Чалий. Чули, панове?

Гнат. Це так. От і досиділись.

(*Починається гвалт. Всі говорять разом. Серед гвалту повинні скілько можна виділятись Гнатові слова, розмова іде разом, по трох купах*).

I купа.

Гнат. Пани ляхи сами всьому виною, вони знущаються над усім поспільством, що оселилося на слободах, вважаючи на привілеї.

Всі. Так... так...

Гнат. Замісць то-

2 купа.

Гаврило (*почина на репліку: „от і досиділись“*). Хоч не живи на світі.

Медвідь. Хто-ж за нас заступиться, коли від нас і Запорожжя відсахнеться?

3 купа.

2 чоловік. Як-же його видержиш, коли такі податки, що цілий рік треба робить, щоб хоч відкупитись.

Микита. І на панщину, і на варту, ще й гроші плати.

1 купа.

го, щоб припинити себе і свою челядь, вони лютують на народ.

Всі. Правда... Правда...

Гнат. Ощади не дають нікому і вішають і на кілки садовлять всіх і винуватих і невинних. (*Переходить у другу купу*).

2 купа.

Грива. А запорожців хіба милують?

Медвідь. Де вустріли — на палю.

1 запорожець. Попустили себе так. Перше не посмів-би ніхто з братчиками так розправляться.

Гаврило. Всі жили вільно на Вкраїні.

3 купа.

2 чоловік. Коли ж робити на себе?

Микита. Тепер вже ті й померли, що йшли на слободи і мали привілеї, а ми за них роби.

2 чоловік. А тільки писнув хто, зараз на ланцюг, яке ж це життя? Хто його втерпить?

Микита. Не то на ланцюг, а й смерти вільно предать.

2 чоловік (*до запорожців*). Просимо, братчики, не кидайте нас!

Всі. Не покинемо.

Гнат. Послухайте мене.

Всі. Тихо, тихо, слухайте сюди. (*Всі стихають*).

Гнат. Коли покинуть нас всі запорожці, то то ми й самі управимось. Панове отамани і вся чесна громадо! Ми не гвалтуемо проти ляхів, але вони гвалтують проти нас. Вони самі людей усіх без милосердя смерти предають, аби попався, хоч і не винуватий, а потім ще й кричать на весь світ, що ми харцизи, що ми плюндруем край. Тепер у Січ он закликають всіх, затим мабуть, щоб бенькети заводить, садити гопака, напившись всмак горілки. Або щоб вкупі з кошовим ми посідали над Дніпром і

удили удками рибу, тоді як тут неправда скрізь панує і ллється братня кров річками. По-лицарськи — нічого сказать. Чого-ж мовчиш ти Саво? Ти кошовий, ти нам усім старший, ти голова, скажи своє ти слово: що будемо робить?

Всі. Кажи, батьку отамане.

Чалий. Треба покоритися наказові.

Гнат. Як? Покинуть все і в Січ вернутись, а посполитим панщину робить?

Чалий. Слухай.

Медвідь. Мовчи, Гнате. Слухаєм.

Всі. Слухаєм.... Слухаєм...

Чалий. Посидьмо до часу слушного ми тут у цьому місці тихо; зберем до себе всі ватаги, і вже тоді розправим крила, та не загонами малими, а військом дужим, як батько наш Богдан колись, на замки їх безпечні нападем. В бою на груди-груди ми візмем верх; я певен в тім, бо набереться війська десять тисяч—тоді усіх панів примусим поважати нашу віру, дать суд і пільги посполитим.

Гнат. Поки сонце зійде—роса очі виїсть. Навколо скрізь народ катують безоружний, а ми тут будемо мовчать і ждать?

Чалий. Готов і зараз я віддати голову свою за скривджений наш люд, але що-ж виграє від того люд той самий, коли, як необачнеє хлоп'я, у поле вискочу з малими силами, а там поб'ють запевне нас і всіх потроху переловлять. Пождемо, панове. І ти, мій брате. Послухай моєї ради.

Медвідь. Пождемо...

Де-хто. Пождемо...

Запорожці (*неохоче*). Як так, то й так..

Ява 8.

Ті-ж; варта, з нею запорожець.

3-й запорожець (*що прийшов*). Аж ось-де кіш ви заснували? Ну й безпечно-ж тут. Далеко безпечніше, ніж там у нас на Січі. Тут так усе, ніби-то у шапці-невидимці.

1 запорожець. А ти звідкіль? Здається ти на Україну поїхав коней купувати для коша?

3 запорожець. Поїхало нас дев'ятнадцять, а тільки я один утік.

1 запорожець. А другі-ж де?

3 запорожець. Повісили в Немирові.

Грива. За віщо?

3 запорожець. За шию!

Чалий. Та ти, брат не пустуй, а діло нам скажи.

3 запорожець. А що-ж тут говорить? За гайдамаків всіх їх взяли, і як вони не одмовлялись—не помогло. Скарать-же були раді, бо знали ще, що й гроші є—то й гроші всі діталися сіпакам. А я не був той час з ними, так заховався у своїх людей, і думав я, що їх одпустять, а їх усіх на п'ятий день повісили. Тоді я сів на свого коня, та так ушкварив, що й кінь мій здох через добу. Тепер пішки до Січі прямував, щоб сповістить принаймні кошового, де ділися братчики-січовики.

Всі запорожці. Гей, до помсти. Нападем на Немирів. Спалим.

Чалий. Підождіть, панове, до слушного часу, не псуйте ви моїх замірів, а тоді разом заплатимо за все; тепер ми ще не готові.

Гнат. А-а-а... Згинь все, шо так вагається, як Сава. Не треба нам такого кошового.

Запорожці. Не треба... не треба...

Гнат. Згинь і вся пузата старшина на Січі, коли вона боїться смерті глянуть в вічі і нас мовчать примушує в такий час, коли очима й вухами своїми ми бачимо й чуємо, які страшенні кривди роблять нам. Не хочу я так жить, як тхір, не хочу я паскудить світа. На що те життя мені здалося, коли що-дня безчестям покривають голови козачі? Не треба мені моеї голови, коли її у полі я за правду не складу,— нехай за правду кат рубає. Хто-ж смерти з нас боїться, кому життя миліше чести, той на піч нехай іде, і там сидить з дідами. Гей, товариші! Хто до помсти, той за мною.

Всі. Всі, до одного... Всі...

Запорожець. Не треба Чалого.

Всі. Не треба...

Запорожці. Він вагається.

2 запорожець. Нехай Гнат Голий буде нашим отаманом.

Всі (*гвалтовно*). Гнат отаманом. (*Чути голоси „Голий“, „Чалий“. Імя Гната переважно, потім „Чалого“ не чути*). „Гнат“, „Гнат“, „Чалий“. „Гнат отаманом!“

Запорожці (*роблять біля Гната коло*). Веди нас, Гнате, ти!

Гнат. На Тульчин, на Немирів. Заплатимо за кров своїх братів.

Всі. О-о-о... (*Рушають в один бік, Сава залишається осторонь*).

Завіса.

Дія III. Картина 2.

Палац (той що й у другій дії).

Жезницький і Яворський.

(В час підняття завіси, в'являються на порозі)

Жезницький. Ну, як-же пан живе в малжонстві? Шлюб є присмака, кажуть, до життя.

Яворський. Не вір, мій пане. Шлюб є така присмака, що після неї потеряєш смак до самого життя.

Жезницький. О, коли-б панові дісталась Кася в жони, то певно він не те-б казав.

Яворський. Нехай боронить бог. Від старої Качинської я тікаю у двір, а молода—сама-б сюди тікала, бо тут кавалерів—як горобців у старій стрісі.

Жезницький. То пан кобіт зна дуже добре.

Яворський. О, пане, надивився при дворах, бо тут з молодощів.

Жезницький. То нащо пан женився?

Яворський. А, пане, я женився з рощотом: пані Качинська—кобіта літня, її кавалери вже обминають, як хлоп порожню корчму, то я собі маю святий спокій, бо моя пані упада тільки за мною.

Жезницький. Але то нудно.

Яворський. Зате безпечно.

Жезницький. То в кавалерськім стані, як я бачу найбезпечніше.

Яворський. Так. Кобіти люблять всі мужчин тільки у кавалерськім стані, бо для ко-

біти кожний кавалер є, пане, сирота, котрого треба жаліти і ласкаво йому у вічі заглядать.

Жезницький. А після шлюбу що?

Яворський. Кобіти знов шукають сироту.

Жезницький. Ха-ха-ха... То я краще зостанусь сиротою.

Яворський. А хіба пан шлюб хотів узяти?

Жезницький. Хотів було.

Яворський. А з ким, цікаво?

Жезницький. З прекрасною Зосею із Очеретної, коли пан знає, та, на моє щастя, гайдамака Чалий її вкрав.

Яворський. То щастя панське вже минуло, бо Чалий Зосю ту вернув назад до дому.

Жезницький. Невже?

Яворський. То пан не зна? Вона тепер тут у замку. Приїхала сьогодні, гостює у своїх і всім розказує немале диво. Я певен, як почує пан, чуприна стане догори.

Жезницький. Що, що таке? Пан наважився лякати мене?

Яворський. Зосю привіз до дому наш пан Шмигельський.

Жезницький. Що? Шмигельський від Чалого привіз Зосю?

Яворський. Так, так, пане, я сам чув.

Жезницький. Ага, ага, так бач, де пан Шмигельський опинився? До гайдамаків, бестія, пристав. Стрівай-же, попадешся ти мені. Насамперед, обріжу язика, як швайку, як жало. Нехай, замісць речей зрадливо солодких сичить, немов гадюка.

Ява 2.

Ті-ж і Потоцький з гайдуками.

(*Гадуки входять попереду і стають біля дверей. Всі Потоцькому кланяються низенько. Він іде до крісла і сідає*).

Потоцький (*дивиться на Жезницького*). Ну, ну, говори... Я бачу по очах, що пан Жезницький зна якусь цікаву новину.

Жезницький. Ясновельможний пане. Є така новина, що боязко про неї говорить.

Потоцький. Ото. З гайдамаками пан сміливо розправи чинить, а якась новина його лякає. Що там?

Жезницький. Пан Шмигельський...

Потоцький. Ну?

Жезницький. До гайдамак пристав.

Потоцький. О-о-о?..

Жезницький. Він тепер у Чалого в коші.

Потоцький. А-а? Так Чалий ще живий?

Жезницький. Певно.

Потоцький. Може певно, а може й ні... Звідкіль-же пан то знає?

Жезницький. Курчинська Зося...

Потоцький. Втікла від гайдамаків?

Жезницький. Ні. Її від Чалого привіз до дому Шмигельський.

Потоцький. Цікава, справді, новина. Що-ж далі?

Жезницький. Нічого більш не знаю.

Потоцький. Це не цікаво... А хто-ж знає?

Жезницький. Пан Яворський.

Потоцький. Пане Яворський.

Яворський (*підбігає, вклонившись*). Слухаю пана.

Потоцький. Я слухаю, а пан нехай говорить, що він знає.

Яворський. То моя жона мені казала...

Потоцький. Ага... Ну, то поклич сюди...

Яворський (*побіг*). Слухаю пана.

Потоцький. Пане Яворський.

Яворський (*вернувшись*). Слухаю пана.

Потоцький. Кого-ж пан буде кликать?

Яворський. Жону.

Потоцький. Так. На сей раз угадав. А як я бачу, пан Яворський дуже щасливий в малжонстві і хотів-би що хвилі бачити тут свою жону.

Яворський. Так, ясновельможний пане, кожна хвилина без моєї жони мені здається віком.

Потоцький. Виходить, і пані Качинська тепер щаслива, бо я бачив її зараз в прийомному покою, то певно, що нудиться дома за малжонком і тут його чекає. Поклич, почуємо, що вона знає про цю цікаву справу.

Яворський. Слухаю пана. (*Пішов*).

Жезницький. Найкраще, ясновельможний пане, покликати сюди саму панну Зосю.

Потоцький. Та довго чекати, поки вона прибуде з Очеретної.

Жезницький. Ні, ясновельможний пане. Вона зараз тут у замку, гостює у своїх.

Потоцький. То чом-же ти цього не скажеш? Клич зараз панну Зосю. (*Жезницький пішов*). Це є найкращий свідок гайдамацького життя, і певно знає Чалого, як себе саму.

Ява 3.

Ті-ж, Яворський і Качинська.

Качинська (*крізь сльози, впавши перед Потоцьким на вколішки*). Падам до ніг.

Потоцький. Чого то пані так стрівожена?

Качинська. Мій пане ясний, мій батьку! Заступись за мене бідну!

Потоцький. У пані є тепер заступник.

Качинська. Ох, пане ясний, заступись за мене і оборони мене від мого заступника.

Потоцький. Це инша новина, ніж яку я ждав. Пан Яворський кохає паню так, що і хвилина без неї йому віком здається. Навіщо-ж пані скаржиться?

Качинська. Ясновельможний пане! Мій покійний муж, царство йому небесне, любив мене і я його кохала, душі в собі не чула і плакала три дні, як він помер. Жили ми собі, як голубів пара. Коли-ж бувало й провинюся в чому перед ним, покійничок, нехай над ним земля пером, бив мене трійчаткою тонкою, бо й він мене кохав, душі не чув, то й жалів, як своє тіло. А пан Яворський б'є канчуком. Змилуйся, ясновельможний пане, звели йому, щоб він трійчатку завів тоненьку.

Потоцький. Пане Яворський.

Яворський (*підходить*). Слухаю пана.

Потоцький. Ай, ай, ай... Як пану не сором жону свою бити канчуком!

Яворський. Єй, єй, пане ясновельможний, не канчуком, а канчучком... тонюсенький, з сириці вчетверо сплетений.

Качинська. Я не привикла, ясновельможний... Мій покійний муж...

Потоцький. Пане Яворський! Прошу завести для домашнього обіходу одностеблика.

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький. Пані задоволена?

Качинська. Дзінькую.

Потоцький. Ну, а тепер повідай нам, що знаеш ти про панну Зосю. (*Входить Зося і Жезницький*). А от певно й сама панна. (*До Качинської*) То пані більше мені не потрібна.

Качинська (*до Яворського, взявши його під руку*). Мій дорогий Ясю! Я вже не буду ревнувать, не зачіпай ти тілько Касю.

Яворський. Слухаю паню.. (*Вийшли*).

Ява 4.

Зося, Жезницький і Потоцький.

(*Зося лишаеться недалеко біля дверей, Жезницький відходить до столу і стежить за розмовою*).

Потоцький (*з місця вставши*). О, яка панна прехороша. Подлий хлоп — смак добрий ма. Панна есть Зося Курчинська?

Зося. Так, ясновельможний пане.

Потоцький. Була в полону і із полону повернулась? Хто-ж панну викупив з неволі? Прошу повідать все мені, бо Чалим і історією панни занадто цікавлюсь. (*Сідае*).

Зося (*потрохи наближаючись*). Як мене з дому вихопили,—ясновельможному пану певно

більш відомо, ніж мені, бо я зі страху зомліла. Тільки у полі вночі прийшла до пам'яти. Я чула, як гайдамаки жартували над тим, що віз мене. Ніч буда темна, і я не бачила в лице нікого. Коли це раптом стали і я почула гомін: „Отаман, отаман"... Отаман крикнув грізно: „Хто дівку захопив?" Усі мовчали. Він гнівну річ до всіх держав, корив і смертію стращав усіх, хто цей зробив учинок. Потім звелів двом козакам мене у корчму одвезти. Ми їхали лісами, ярами глибокими ще цілий день. Гайдамаки мене годували хлібом сухим і так поводились, як з панною то слід. У вечері мене до корчми привезли і, наказавши корчмареві від отамана свого Сави, щоб він беріг мене, як ока, там покинули, і сами вернулись.

Потоцький. Бідна бранка. Ну й що-ж потім, панно моя хороша?

Зося. Мені в корчмі служили й догожали, а байками про Саву так зацікавили мене, що я нарешті вже сама його без страху ждала і бачити хотіла страшного всім на Україні гайдамаку.

Потоцький. Ну, і що-ж таки діждалась?

Зося (*зітхнула)*. Діждалась...

Потоцький. І гайдамака скривдив панну?

Зося. О, ні, ясновельможний пане...Сава чесний лицарь.

Потоцький. Чого-ж панянка так зітхнула?

Зося. Так...

Потоцький. Ну, далі?..

Зося. Раз уночі, ми тільки що лягли і погасили світло, він приїхав. Я одяглась мерщій

і вийшла. Передо мною стояв лицарь. Кращого й між шляхтою я не бачила ніколи, і усміхаючись, і лагідно і мило промовив: не бійся мене панно, я тобі лиха не зроблю. Дозволь посидіти з тобою, побалакать і тим розважити моє суворе гайдамацьке життя. І ми балакали всю ніч: про скривджений народ він говорив, про панськії неправди, співав мені пісень все чарівних і зрушив мене до сліз. Два рази ще я бачила його, а потім одвезли мене до дому.

Потоцький. Який-же дурень Сава. Таке золото одіпхнув від себе. А хто-ж панну привіз до дому?

Зося. Пан Шмигельський.

Потоцький. Так пан Шмигельський гайдамакою вже став?

Зося. Певно. Він називав себе Іваном Найдою. Коли-ж до нього я призналась, велів мені про це мовчать і у дорозі скрізь називать Найдою.

Потоцький (*до Жезницького*) Га? Пане Жезницький! А що коли й справді наш Шмигельський до Чалого пристав?

Жезницький. То найпевніша річ, ясновельможний пане. У, бестія! Коли-б він мені тепер дістався в руки.

Ява 5.

Ті-ж і гайдук, потім Шмигельський і Чалий.
(*Гайдук подає лист*).

Потоцький (*прочитавши, гайдукові*). Клич, (*До Зосі*) Стань коло мене, панно. Ну,

пане Жезницький, готуй найтяжчії тортури. (*Входять Шмигельський і Чалий*).

Жезницький. Я ні живий, ні мертвий. Дозволь мені, ясновельможний пане, насамперед одрізать язика Шмигельському, бо язиком своїм брехливим він обморочить всіх і виправдиться перед ясновельможним.

Шмигельський. Саво, глянь.

Чалий. Зося.

Зося (*до Потоцького*) Це він, ясвовельможний пане. Глянь, який орел. Невже його скараєш? Ясновельможний пане, пожалій його ради того, що пожалів мене він, молю, бо смерть його і моя смерть.

Потоцький. Що-ж це, пане Шмигельський, ти до гайдамаків пристав?

Шмигельський (*вклоняючись*) Согрішив, але покаявся і от моя покута: ми в двох приїхали служить тобі, ясновельможний пане. Це— Сава Чалий.

Жезницький (*до Потоцького*). На шибеницю їх обох мерщій, ясновельможний пане. Вони задумали якусь нову зраду. А пан Шмигельський обморочить, не слухай його.

Потоцький (*не звертаючи уваги на Жезницького до Чалого*) Ти хто?

Чалий. Сава Чалий.

Жезницький (*про себе крізь зуби*) Падло... падло...

Потоцький. Гайдамацький отаман?

Чалий. Був кошовим. Нині слуга ясновельможного пана.

Потоцький. Може слуга, а може й ні. Як

вовка не держи, він в ліс втіче при першій нагоді.

Чалий. Коли добре та ласково поводитися з ним, то не покине він двора.

Потоцький. А все-ж таки на ланцюгу його держати не вадить.

Чалий. Безпечніще. Тільки ланцюг такий треба придумать, щоб шиї він не муляв, щоб вовче серце не злобою, але прихильністю до пана все більше й більше наливалось.

Жезницький. І в цього бестії язик медовий.

Потоцький. Та є в мене й ланцюг такий, певен я, що той ланцюг надіне Сава охоче.

Чалий. Не знаю.

Потоцький. Ти панну Зосю знаєш?

Чалий. О, ясновельможний пане, хто сонця не пізнає, коли воно з-за хмар промінням ясним і теплом огріє й освітить бідну душу?

Потоцький. Хоч ріжниця між панною й тобою така-ж велика, як між небом і землею, але я ріжницю ту згодом зглажу. Тепер-же, для користи краю, цим блискучим ланцюгом я прикую тебе до Речі Посполитої.

Чалий. О, як-би всіх невольників таким кували ланцюгом, тоді-б неволі не було на світі, а лиш рай.

Потоцький. Так завтра й шлюб. Чуєш, Саво, я все зробив; тепер, пане Саво, покажи мені, що зробиш ти для мене і для краю.

Чалий. Через два дні зруйную найстрашніший кіш свій, що в Чорнім лісі сам я заснував, розжену більше двох тисяч гайдамаків, що там зібрались і думають ударити на Тульчин і Не-

мирів. Очистю всю Україну від менших я загонів, і тілько одного прошу—полекшити долю посполитих, як то ясновельможний в листі своїм писав.

Потоцький. Обіщаю. В придане маєте від мене села: Рубань і Степашки, а на обіхід завтра візьмеш з комори сто тисяч золотих.

Жезницький. Ясновельможний пане, чим-же я заслужив таку образу? Пану Зосю я хотів сватать і вельможний пан дав мені слово, що буде моїм сватом, а тепер свата панну за гайдамаку.

Потоцький. Правда, правда. Добре, що ти згадав. Але я силувать не буду панну красну. Панно Зосю за кого хочеш заміж ти: чи за шляхтича пана Чеслава Жезницького, чи за гайдамаку Саву Чалого?

Зося. За гайдамаку.

Потоцький. Ну то що я маю зробить, коли пану піднесли гарбуза? Панно Зосю, стань рядом з Савою. (*Зося стає поруч з Савою*). Ні, пане Жезницький, ти не підійдеш так під пару панні Зосі, як от Сава. Глянь. Замісць батьків я вас благословлю. (*Сава й Зося стають перед Потоцьким навколішки і цілують його в руки*).

Жезницький (*зі злости*) Триста діяволів!

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА.

Гайдамацький кіш. Пуща лісова. Печери в скелі, поломані дерева, ліворуч—спуск з гори.

Ява 1.

Грива вилазить з печери.

Грива. Якове, ти на дереві?

Голос *(з гори)*. Сижу в гнізді й чатую.

Грива. Чатуй, чатуй. Ти хоч і кривий, а ухом своїм та оком нас оберігаєш більш, ніж шаблею.

Голос. Я чую десь далеко їдуть верхові, але не видко ще.

Грива. І есть-же у людей такеє око й ухо.

Голос. Еге. Отже й не вгледів, як з-під землі винирнув якийсь чоловік і сюди прямує.

Грива. Один?

Голос. Один.

Грива. Один, то байдуже. Це певне не ворог. *(З-за кущів витикається голова)*. Хто там?

Медвідь *(виходить)*. Я.

Грива. Медвідь, здоров брате. (*Обнімаються*). А ми вже думали, що ти десь згинув.

Медвідь. Мало не згинув.

Грива. Пів року ми тебе не бачили. Де-ж ти пробував?

Медвідь. Після того, як Сава кіш наш зруйнував, я з купою малою скрізь хазайнував, поки той ирод Сава не наскочив.

Грива. Харциз, зрадник, падло. Унадився до ляшеньків в Польщу паном жити.

Медвідь. Та й ловить гайдамаків по степах, та ще иродів син, що вигадав: скрізь універсали розіслав і кличе гайдамак'в до себе, даруючи їм землі та вільготи.

Грива. Знаємо ми ті вільготи. Ляхам, виходить, на користь, щоб працювали.

Медвідь. А так. Половина мого загону пішла до нього, та й показали схованку нашу, а він наскочив і всіх половив. Здається я один тілько втік. А, шкода, брате, старого коша у Чорнім лісі.

Грива. І тепер ще така кипить у грудях злість, коли згадаю Саву, що сам себе здається-б удавив.

Медвідь. І як те сталося так, що Сава зруйнував у ніч одну такий значний і сильний кіш?

Грива. Зрада, як гадюка підкрадеться і вкусить. Ви ото пішли з Гнатом на Немирів, а я зостався наказним. Не ждали ми, не відали і не гадали нічого того, що сталось. Ми усі тоді думали, що Сава з тієї образи, що Гната кошовим постановили, подався з писарем своїм у Січ—і байдуже. Як повсяк час, так і тоді—скрізь варта... а сами безпечно спали. Тілько диявол Сава тоді не спав. Порізав всіх вартових, обмотав прядивом, намоченим у смолу, навколо дерева, поклав під курені смолянії клубки і запалив. Прокинулись. Кругом огонь—

як пекло ліс палає, а з чого воно сталось—не знаємо. І кинулись рятувать скарби, та утікать. Багато тоді наших Сава половив.

Голос. Наші недалеко.

Медвідь. Бусурман. Поки він поравсь з нами тут, а там приятель його Іван, що Найдою прозвали, засівши в лісі, ждав нас з великою гарматою. Близько підступив та теж зненацька й шарахнув з гармат. Від несподіванки ми вскочили в болото. Поки висіпались, вони нас обігнули і стали з боку—мусили ми тікать, та у дорозі знову наскочили на ирода Саву, що повертавсь уже назад. Багато й там людей пропало, і розсіялися хто куди. От і досі не зберуться знов до купи.

Ява 2.

Ті-ж і Гнат, з ними гайдамаки й козаки.

(*Спускаються на кін по горі, зліва кілька чоловік несуть прямо у печеру мішки, решта сідає і розбірає принесені з собою ріжні речі, е-хто закурює*).

Гнат. А, Медвідь.

Всі. Здоров, брате!

Гнат. Як ся маєш?

Медвідь (*вітається, де з ким цілується*). Ледве утік оце з рук Сави.

Всі. У-у, зрадник!..

Гнат. Стрівайте, попадеться він нам у руки. Паюйте все товариші поміж собою, а мені нічого не треба. Тютюн е, оливо й порох е, то з мене й доволі.

1-й запорожець. Та. ще-ж немае всіх.

Гнат. Ото вже не гаразд, що купи не держаться, ще попадуться, коли погоня буде.

1 запорожець (*до Гриви*) Під самісеньким носом Немирівського пана в костьолі похазяйнували, то треба ждать погоні від самого Сави.

Грива. А що там здобули?

1 запорожець. Грошей до біса і утвар всяка.

Голос (*з гори з дерева*) Якийсь чоловік спустився в балку.

Гнат (*до Гриви*) А вийди, брате, подивись, що там за чоловік. (*Грива вийшов*).

1 запорожець. А що, пане отамане, нема вістей про Кульбабу?

Гнат. Нема. Як в воду канули, і Кульбаба і Горицвіт. Коли не вернеться й Кравчина, то сам тоді піду я Саву добувать, щоб виконати присуд громадський і смерти ирода предать.

Ява 3.

Ті-ж, Грива й Кравчина.

Кравчина. Здорові, браття. Як ся маєш, Гнате?

Всі. Кравчина.

Гнат. Насилу ми тебе діждались. Ну, що? Які приніс ти вісти?

Кравчина. Де-що вивідав, але дуже мало. Саву не бачив—трудно приступить. Він оженився на тій дівці, що колись-то в Очеретній хтось з наших захопив. Живе біля Немирова в селі Степашках, що подарував йому Потоцький,

і заселяє свої землі тими гайдамаками, що, піймавшись, каються і присягають жити тихо. Кульбаба і Горицвіт піймались на замірі вбити Саву. Кульбаба покаявся і живе тепер в Степашках, у тім селі, де Сава. А Горицвіта Сава повісив, бо той покаятись не схотів.

Голос (*за коном, з гори*) Гей, батьку Гнате. Ляск чуть такий, ніби б'ються на шаблях.

Гнат. Певно за нашими погоня. Тікаючи сюди, вони покажуть шлях до нашого коша...А ну, товариші, станьмо в щілині, через яку більш трох не пройде. (*Всі схоплюються, ті, що були в печері, повертаються до гурту*). Мушкети заряжені?

1 запорожець. Наготові.

Гнат. Даремно куль з мушкетів не пускать. Палить тоді, коли пальнути можна прямо в пику, щоб ні одна куля не пропала, а потім рубай. Перший, хто побачить Саву, гукай на мене. Я хочу сам заглянуть зрадникові в вічі.

Голос з дерева. У балці б'ються. А на горі видко: кінні.

Гнат. О, коли ще на горі і в балці б'ються, то ми їх не допустимо сюди. Зостансь, Медвідю, ти один тут при скарбах. Коли поляжем ми, ти заснуєш нову ватагу. Прощай, може більш не побачимось. Ходім, панове, яром, а потім вискочим на гору. Вони не сподіваються, бо думають, що там уся ватага, а ми їм раптом зненацька ударим в спину. Ну, панове, або дома не бути, або слави добути.

Всі. Смерть усім ворогам. (*Вийшли праворуч*).

Ява 4.

Медвідь на кону, голос на дереві.

Медвідь. Якове, а що там тобі видко?

Голос. Багато кінних вискочило з балки. Всю гору вкрили.

Медвідь. Виходить, наші засіли в балці, а там скелі й болото: на конях туди не підійдуть.

Голос. Позлазили з коней. (*Павза*). Піші відділились від кінних.

Медвідь. Ой, чи пощастить-же нашим добратись до гори. Не видко наших ще?

Голос. Не видко.

Медвідь. От, як довго.

Голос. Піші кинулись бігом у балку. І наші вилізли уже на гору.

Медвідь. Ага.

Голос. Наші щезли за деревами.

Медвідь. Перебігають, прикриваючись. Ну, що?

Голос. Наші кинулись бігом до коней. Близько вже. Блиснули шаблі. Ай, що там робиться. Коні стають на диби, розбігаються. Коні вже розбіглись вростіч, а де-які на землі лежать і б'ються...

Медвідь. Перерізали вожатих і покалічили, виходить, коней, щоб решта ворогів зосталась піша.

Голос. Наші кинулись бігом у балку. Нічого не видко, тільки гуркотить.

Медвідь. О, тепер піші на піших, вони цього не ждуть. От де пекло буде. Певне, Якове, зостанемось ми вдвох з тобою, бо всі поляжуть

Ява 5.

Ті-ж і Молочай ранений.

Медвідь. А що там, як?

Молочай. Дай води напитись, умираю...

Медвідь (*подає води*). Давай, перев'яжу тобі я рани.

Молочай. Де там їх перев'язать. Весь покарбований і у дірках, як решето. Подумай, брате: тілько що виїхали ми за корчму, наскочила їх ціла сотня при герматі, а нас лиш тридцять. Вернигора, я і Вовк перед вели і в перший-же наскок поліг Вернигора під шаблею Івана Найди того, що з Савою утік. Він певно старший тут, бо Саву я не бачив. Так, одбиваючись добрались ми до лісу. Отут своїх покинув я і ледве жив болото переліз, і от таки добрався до коша, а наші там зостались, щоб не показати сюди шляху, і певно всі поляжуть, бо їх зосталось менш десятка.

Медвідь. На поміч їм усі пішли і там у бальці вже счепились в ручки.

Молочай. Не подоліють, бо їх багато... Ох чую, що сила мене кида.

Ява 6.

Ті-ж і дід знахар.

Знахар. Що тут робиться?

Медвідь. Батава страшна йде. Ось обдивіться лиш Молочая.

Знахар (*полапав Молочая за руки, за голову*). Ти, сину, зараз помреш, бо кров'ю стік.

Молочай. Одведи мене, мій брате, у печеру. Прощай. Прощайте, діду (*До Медвідя*). Може доведеться тобі, як що жив будеш, побувать у Медвідівці, спитай там про Марину Житню, то мати моя... Поклонись їй і віддай ці гроші. (*Дає*). Та розкажи старій в утіху все те, що знаєш сам про мене; а коли матері не знайдеш, то на громадське діло гроші поверни. Веди мене мерщій—я смерть вже чую. (*Медвідь повів його в печеру*).

Голос. Наші повертаються, тілько щось мало їх.

Знахар. Косить кірпата завзятих, а вони знову наростають... Коли цій різні буде край?

Медвідь (*виходить з печери*). Помер... Ще одного велетня не стало.

Ява 7.

Ті-ж і Гнат, Шмигельський і решта.

(*Усі ідуть понуро. Де-хто ранений. Шмигельський дуже*).

Гнат (*сумно*). А скілько нас зосталось?

1 запорожець. Лиш п'ятнадцять, батьку.

Гнат. Дорого-ж ми заплатили. Сорок п'ять лягло. (*Гайдамаки всі п'ють воду. Дід обдивляється, шепоче, дає пить зілля*). Дай і мені води, мов у пропасниці весь горю. (*Медвідь дає*). (*П'є*). Сорок п'ять таких лицарів... Ох! Нема Вернигори, Молочая... Вовка.

Медвідь. Молочай дійшов сюди і там з Микитою поруч помер.

3-й запорожець. Вернигору оцей (*показує на Шмигельського*) проткнув.

Гнат. О, цей багатьох поклав.

1-й запорожець. Це старший. Чого ти куняєш?

Гнат. Дайте йому води. (*Звернув увагу на знахаря).* А я й не бачу, що тут наш лікар нагодився.

Медвідь (*дає Шмигельському води*). Напився?

Шмигельський (*напившись*). Спасибі.

Гнат. Ну, діду, насамперед, до цього приступи, бо він вже віша голову, а мені-б хотілося з ним побалакать, а потім повісити його.

Знахар (*оглянувши Шмигельського*). Він увесь рана. Тілько в однім ось місці з правої руки найбільш юшить, а то скрізь зашкарубло. (*Шепче)* Ковтни. (*Дає шклянку*). Три рази... (*Шмигельський п'є*).

Гнат. А тепер дай і мені доброго чого напитись, бо всього пече. (*П'є*). Ну, пане ляше, давай побалакаєм, бо скоро тобі стане лекше— я тебе повісю.

Шмигельський. Я не собака, щоб мене вішать. Хіба нема инших кар? Посади на палю, або шкуру здери з живого.

Гнат. Знайомий голос і балачка чисто запорожська. Хто ти?

Шмигельський. Іван Шмигельський, приятель твого найпершого друга і побратима.

Гнат. Сави? Пізнав. О, чом-же ти не Сава? Я-б тебе не вішав, а на цепу водив-би за собою, а потім вимотав-би жили з тебе.

Шмигельський. Мотай і з мене жили. Роби зо мною все, що з Савою-б робив і заспокой свою ти наболілу душу. Ні ти, ні я, ні Сава в тім не винуваті, що йшли ми ріжними шляхами... А як-би Сави слухав ти, не так-би склалося, як зараз є.

Гнат. Найшовся-б инший Сава. Багато зрадників настало, що за панські ласощі й принади свій кидають народ, та й ворогують проти братів своїх далеко гірше й більше, ніж сам ворог. Скажи мені, що Сава, як живе? Чи простим козаком, яким і був, чи паном став, як і усі пани?

Шмигельський. Для всякого створіння назначено, де й як йому слід жити. Сава живе як Сава, Гнат живе—як Гнат, Потоцький—як Потоцький.

Гнат. В роскошах один, а тисячі без хліба? На палю-б вас усіх.

Шмигельський. І тебе на палю треба посадить за те, що ти не знаєш, чого хочеш.

Гнат. Рівности.

Шмигельський. Однакових листів на дереві нема.

Гнат. Будь собі хоч семи пядей у лобі, але на мене й на моє руки не підіймай.

Шмигельський. Одначе ти піднімаєш руку на моє життя, а хто-ж тобі дав на це право?

Гнат. Ти зрадник. А поки душа моя живе у моїм тілі, ніхто не спинить мої руки. Вони не перестануть тих карати, що зрадили народові свойому і одсахнулися від нього за панські ласощі й принади.

Шмигельський. І ти зрадник. Зрадив ти законам речі Посполитої. Ти проливаєш кров і невинних: ми-ж винні тілько в тім, що думали не так, як ти, а все-ж таки служили краю.

Гнат. Панам.

Шмигельський. Тобі здається так, а нам инакше. За кривди панські ти хочеш помстою платить, шукаючи у тім для ран народніх ліків, а ми лічить хотіли тим народнє лихо, шоб гайдамацтво знищить і дати спокій Україні.

Гнат. Панам.

Шмигельський. Нас бог розсудить там, а поки що суди мене, як хочеш.

Гнат (*мовчить*) Жаль твого розуму. Я-б тебе не покарав, як-би був певен в тім, що до моїх думок пристанеш і Саву покарать мені поможеш.

Шмигельський Ні, Гнате. Як сонце й місяць ніколи не зійдуться на своєму шляху, так ми не зійдемось думками.

Гнат. Правда. Нас порівняє лиш домовина. (*Павза*). Браття, виведіть пана Івана за кіш і там прострельте йому лоба. Та викопайте яму для Микити, Молочая і пана Івана; він вартий того, щоб поховать його з січовиками вкупі.

(*До Шмигельского підходять два чоловіки*).

Шмигельський. Спасибі, пане отамане, за честь. Прощай, Гнате. Ходім, пане-браття. (*Пішли*).

Ява 8.

Ті-ж без Шмигельського.

Гнат. Ти знаєш, діду, громада присудила предати смерти Саву. Послали двох на цеє діло:

один, Кульбаба, зрадив; другий, Горицвіт, сам смерть прийняв. Порай мені, кого тепер послати, щоб Саву смерти він предав?

Знахар. Сави ніхто не візьме, ніхто не стратить. Тілько ти візьмеш, тільки ти стратиш, Гнате. Йому призначено, щоб згинув він від братньої руки за гріх великий свій. Та ще візьми Кравчину—при ньому смерть до вас не доторкнеться.

Гнат. Коли призначено, то й станеться. Візьму Медвідя і Кравчину, та зараз-же піду.

Гнат. Пропав зрадник. Так пропаде і Сава, без пуття, без слави, так пропадуть всі зрадники свого народу. Готуйтеся, товариші, підемо у дорогу. Лісами, ярами, я приведу вас в палац Сави і сам своєю власною рукою його скараю. (*Вийма шаблю, Медвідь і Кравчина теж, кладуть їх навхрест Гнатової. Урочиста павза. Картина*).

Завіса.

ДІЯ П'ЯТА.

Світлиця Сави гарно убрана килимами. На стінах зброя. Під стінами турецькі канапи. Двоє дверей, просто на двір і ліворуч до опочивальні. Праворуч вікно. Біля вікна стіл Сави для письма. В глибині ближче до вхідних дверей ще стіл. Трохи в глибині, ближче до дверей, ліворуч колиска. Біля столів стільці.

Ява 1.

Зося колише дитину. Біля неї стоїть баба.

Зося. Заснуло. Ідіть, бабусю, відпочиньте. Коли дитя прокинеться, я вас покличу.

Баба. А коли-ж, серце, будемо хрестити? Бо вже пора: чотирі неділі минуло, як дитя родилось, а ще й досі в хрест не ввели.

Зося Завтра, бабусю, ждем пана Шмигельського. Він буде кумом.

Баба (*хоче йти, вертається*). А який піп, пані, буде хрестить; чи наш, чи уніятський? чи ксьондз?

Зося. Отець Іван.

Баба. Оце добре. Діти повинні йти по батькові. А де-ж пан Шмигельський? Його вже третій день не бачу, а він-же в нас що-дня.

Зося. Пан Іван позавчора погнався за гайдамаками, що кажуть десь містечко і костьол геть обібрали... А, Господи, коли-б вже тих гай-

дамаків не стало. Ловить їх Сава, ловить, а а вони єсть, та єсть. Та ще похваляються на Саву.

Баба. О, моя кохана пані, хто осмілиться до такого лицаря, як Сава, доступити? Кругом нас міліція і вся у пана Сави під рукою.

Зося. Ото бо мене й лякає, бабусю, що Сава дуже смілий, а через те у дворі у нас бува частенько зовсім нема козаків. Та хоч-би й сьогодні—всіх розіслав.

Баба. А двірня в нас хіба мала?

Ява 2.

Ті-ж і Сава.

Баба, уклонившись, виходить. Зося обніма Саву, а потім бере його за руку, веде до колиски, одводить частину полога, Сава довгенько дивиться на дитину, а Зося, обнявши Саву за стан, стоїт, схиливши йому голову на плече. Сава по хвилі спуска полог, цілує Зосю і одходить від колиски.

Сава. Міцно спить козарлюга. Так що-ж, Зосю, чи згодна ти, щоб синові дать ім'я Гнат?

Зося. Ні, ні... Мені той Гнат страшний і я не хочу, щоб сина нашого так звали. Назвем його Савою. Це ім'я для мене миле, а коли тебе не буде дома, я, розмовляючи до сина, всякий раз буду говорить: Сава, мій милий, мій коханий—і так мені здаватись буде, що я з тобою розмовляю.

Сава. Ну, то нехай буде Сава. Може малий Сава, як виросте, кращий буде, ніж його батько.

Зося. Кращим від тебе́ не буде. (*Сава зітхає*). Чого-ж ти, Саво, так зітхаєш тяжко?

Сава (*то нервово, то запально*). Ох, Зосю, каюсь иноді за те, що до Потоцького пристав, і навіть... мучусь. Я кожного дня все більш та більш помилку свою бачу. Кругом вовки, що їсти овець хотять, а пасти їх і стерегти не мають навіть в думці. І кривда, як панувала скрізь, так і панує, і не мені, я бачу, її на Україні побороти. Йдуть всі проти мене, знаючи, що я лиш в тім утіху маю, що можу заступатися за люд свій і за віру.

Зося. А ти все-таки заступайся й борони.

Чалий. Иноді я навіть забуваю про те, що сотником у гетьмана служу, і хочеться розправитися з ними по гайдамацькому, бо то єдине страх на них наводить.

Зося. Ти зробиш все по свойому, бо пан ясновельможний тебе любить й слуха.

Чалий. Та воно ніби й так, а тілько став я помічать, що там на дні, у його панській душі, живе ненависть до хлопа, до його віри, і часто він почав кривитися на мене. (*Глянув у вікно*) Що це за люде? (*У двері*) Джуро!

Зося (*підбіга до вікна*). Ціла юрба (*Входить джура*).

Джура. Люде хотять бачить пана.

Чалий. Звідкіль вони?

Джура. Не знаю. Між ними один Кульбаба з слободи панської, а то чужі.

(*Чалий бере шапку, хоче йти*).

Зося (*бере у нього шапку*). Любий мій, будь обережний, не довіряй себе так сміливо юрбі.

Чалий. Що з тобою. Чого-ж я буду боятися? Між ними є Кульбаба з нашої слободи. Певно скарги мають, а може оселитись хочуть тут у слободах моїх.

Зося. Ти їх не знаєш, мій коханий, а я боюся посполитих з того часу, як пам'ятаєш два гайдамаки вмішались у юрбу посполитих і вбить тебе хотіли. Між ними-ж був, здається, і Кульбаба.

Чалий. Також не вбили... Горицвіта повісив я, а Кульбаба став першим між хазяїнами у Степашках.

Зося. Твоє життя, коханий мій, дорожче від мого. Храни його для сина нашого.

Чалий. Заспокойся, моя любко, що з тобою?

Зося. У тебе так багато ворогів: і гайдамаки і пани, і ксьондзи, а хіба не можна підкупить кого? Не йди до них, прошу тебе, зваж на мою ти прозьбу. Поклич сюди Кульбабу одного і сам до бока шаблю причепи.

Чалий (*в двері*). Джуро, скажи, щоб Кульбаба прийшов сюди в світлицю. Ну, що-ж тепер ти спокійніща?

Зося. Надінь-же шаблю.

Чалий. Зосю, і не сором? Гайдамацька жінка боїться посполитих. Не трівож себе даремно, будь покійна, моя голубко, бо трівогою своєю і в мою душу смуток наливаєш—і невідомий перше страх мене трівожить починає.

Зося. Я вже не буду.

Ява 3.

Ті-ж і джура.

Чалий. Ну, чом Кульбаба не йде?

Джура. Гості приїхали до вас, пани з Немирова, так Кульбаба питає, чи підождать, чи прийти завтра?

Зося. Чи не Шмигельський? (*Глянувши у вікно*). Ні, пан Жезницький, а з ним Яворський. (*Побігла у другу кімнату*).

Сава. Чорт їм рад! (*До джури*). Скажи, щоб завтра Кульбаба прийшов з людьми. А зараз вели накрить стола, та принеси горілки з льоху: нехай всі люде вип'ють за здоров'я пані і мого сина. (*Джура вийшов*).

Ява 4.

Ті-ж без джури, Яворський і Жезницький.

Яворський і Жезницький. Пану полковнику чолом б'ємо.

Чалий. Прошу вас так не жартувать, панове. Я сотник тілько, навіщо-ж величаєте полковником мене?

Яворський. Слухаю пана.

Жезницький (*подає листа, Сава читає. Тим часом входить Зося, одягнена в верхню одіж, байбарак, чи кунтуш*). Це не жарт. Ми-б жартувать так не посміли. Сава справді є полковник. Полковника-ж дістав за те, що у поход послідній розвалив град запорожський на річці Бугові і розігнав відтіль ватагу запо-

рожців - гайдамак, спаливши церкву їх. Вітаємо ще раз полковника.

Зося. Саво, ти церкву спалив?

Чалий. В запалі, моя голубко, в крівавім бою не розібрали: чи то церква, чи просто будинок і спалили. Це гріх великий на моїй душі. Я каюсь і жалкую... але не вернеш. Багато де чого не вернеш. Ну, що про це...Зате, як бачиш, тепер полковник я і справді. Вибачайте, панове, що зразу не повірив.

Жезницький. І не тілько полковник, а від нині Сава Чалий—благородний шляхтич Речі Посполитої. А от і грамота від короля. (*Кланяється. За ним Яворський*).

Чалий (*розгорнувши грамоту, поцілував)*. Спасибі вам, панове, за добрі вісти. (*Сідають*). Теперь, Зосю, не будуть родичі тебе цуратись.

Зося. Байдуже. Шляхтичів багато, а Сава один.

Жезницький. Ясновельможний гетьман теж віта полковника свого з королівською милостю і просить прибуть до нього завтра на обід і разом з тим принять ще подарунок. (*Подає ще листа й кланяється. Яворський теж кланяється*).

Зося. Що там ще?

Сава (*читає*). Ясновельможний гетьман дарує синові нашому сто тисяч злотих і просить, щоб я сина свого... хрестив у католицьку віру.

Зося. Для чого-ж то?

Чалий. Об цім ми побалакаем з тобою опісля. Стілько, панове, разом нагород, що я не знаю, що й сказать. Завтра приїду сам в Немирів і

там подякую ясновельможного за його ласку до мене. (*Рухом запрошує гостей сідати. Всі сідають біля столу, що ближче до дверей*).

Жезницький. Тепер пану полковнику і шляхтичу не випадає стоять, як перше, за хлопські інтереси, повинен він оберігать інтереси панські. (*Джура вносить меду*).

Чалий (*наливає кубки*). Холопський і панський інтерес один: спокій і добробут. Але краще ми не будем про це балакать, бо пан Жезницький занадто розходиться зо мною у поглядах і вийде суперечка, а у такі щасливі хвилини—я-б не хотів сваритися з дорогими гостями. Прошу, панове!

Яворський (*бере кубок*). Слухаю пана.

Жезницький. За здоров'я прекрасної пані полковникової і її сина. (*П'ють*).

Чалий (*знов наливає*). А пан Шмигельський ще не вертався?

Жезницький. Нема ще й досі і ясновельможний гетьман трівожиться.

Чалий. Я й сам в трівозі не малій, бо маю відомости, що тут десь недалеко Гнат Голий і завтра сам я хочу йти шукать його ватагу... Прошу, панове.

Яворський (*бере кубок*). Слухаю пана.

Жезницький. Ну, та й слухняний пан Яворський, коли приходиться пити мед.

Чалий. Зосю, почастуй нас, рибко,

Зося (*наливає*). Прошу випить за здоров'я мого гайдамаки.

Жезницький. Шляхтича.

Яворський. Слухаю паню.

Жезницький. Прекрасну пані Зофію пан Яворський слуха, а свою пані не слуха.

Яворський. Ба, слухаю. Присягаю. Ми так кохаємось, що жить одно без другого не можемо. От, я вже занудився за моєю панею, бо хвилина без неї мені віком здається.

Жезницький (*Чалому тихо*). Бреше. Щодня б'є канчуком. (*Голосно*). Ну, пане Яворський, їдемо до Немирова.

Яворський. Слухаю пана.

Жезницький. А як-же-б пан не послухав, коли вже сонце на заході і треба засвітла добратися до замку, щоб часом де не злапав нас бестія Голий.

Чалий. При вас мало не ціла хоругва козаків—і пан боїться?

Яворський. Я? Ні краплини, присягаю. Що я їм зробив?

Чалий. І правда. А пан Жезницький?

Жезницький. У-у, противні морди. Але і я їх не боюся, коли вони сидять у мене в тюрмі. (*Сміється*). Прощайте. (*Іде до дверей*).

Яворський. Завтра побачимось.

Чалий. Як будемо живі.

Жезницький (*повертається*). А чого-ж нам помирать? Певно, пан полковник думає, що ми піймаємось і справді Гнатові у лапи? Не пійма У нас коні добрі. (*Вийшли. Чалий за ними*).

Ява 5.

Зося (*одна, іде до дверей опочивальні*). Бабуню! А йдіть сюди. (*Іде до колиски, тихо замислившись, здрігнула*). Сава сказав, що Гнат

десь близько тут, і в мене ноги затремтіли. І раз-у-раз так страшно робиться мені, коли я чую ім'я Гната. Сава його так любить, а він на Саву ножа гострить. *(Баба входить)*. Перенесем, бабуню, дитя в опочивальню.

Ява 6.

Ті-ж і Сава.

Чалий. Вже виносите мого козака від мене? Ну, прощай, сину, рости здоров.

Баба. Я сама, пані, однесу. (*Виносить*).

Чалий. Зосю, чула?

Зося. Що, Саво, що?

Чалий. Мало їм, бач, того, що я роблю на них, вони-ж обманюють мене, не виповняють слова, та й ще хотять купить мою дитину, хотять, щоб сина я свого хрестив не в грецьку, а в католицьку віру? Яка зневага, яка образа!

Зося. Хіба-ж вони тебе примусить можуть? Тепер ти шляхтич, рівний гетьману самому, то й король заступиться за тебе.

Чалий. Я й сам за себе заступлюсь. Ох, як жалкую я, що тоді, коли ти бранкою була, в корчмі сиділа, не одруживсь з тобою, і не покинув все, щоб тихе, мирнеє почать життя там далеко, далеко,—десь за Дніпром. Навіщо слава, почот, маєтки? А там з тобою був-би рай.

Зося. Так що-ж, тікаймо звідсіля... Я тут боюся всього, а особливо Гната Голого. Бо ті гайдамаки, що їх звелів повісить ти, казали, що їх послав убить тебе Гнат Голий. Тікаймо!

Мені так хочеться десь жить далеко від людей, з тобою що-хвилини вкупі, а тут: ти ходиш у походи і кидаєш мене, і раз-у-раз я повна страху, що вже не вернешся з походу.

Чалий. Прийдеться утікать. (*Піднімається й слухає*).

Зося. Чого ти? Наче щось побачив, слухаєш.

Чалий. Ти нічого не чула?

Зося. Ні.

Чалий. Мені здалося, наче хтось під вікном сказав: „добривечір".

Зося. Ой!

Чалий (*ласкаво*). Бог з тобою! А може й справді хтось сказав добривечір? (*Входить джура і ставить свічку на стіл*). А подивися, чи нема кого на подвір'ї. (*Джура вийшов. Чалий бере Зосю за стан і садовить біля себе*). Сядь біля мене, та пригорнись до мене, моя бранко.

Зося (*сідає й пригортається*). Бранка. Ох, як гарно тоді було, коли я тебе що-вечора у корчмі ждала, малюючи у мріях чарівну постать страшного всім і славного на Україні Саву, що так його я покохала, так (*дивиться на Саву*), що батька, матір, все для нього забувала, і рада-б з ним була в корчмі ввесь вік сидіти— отак (*обгорта його шию й цілує*).

Чалий. Чого-ж ти вся тремтиш?

Зося. Від щастя, милий, біля твоїх грудей страху нема. Я зараз смілива така, як справжній гайдамака і нічогісенько вже не боюсь. З твоїх грудей в мої перелилася сміливість і одвага. (*Входить джура*).

Джура. Не видко ніде нікого: ні біля світлиці, ні на подвір'ї.

Чалий. Отак, коли стрівожишся чого, тоді й вбачається й вчувається.

Зося. А, пусте. *(Входить баба)*.

Баба. Ідіть, пані, погодуйте сина.

Зося. Плаче?

Баба. Ні, тілько мурчить.

Чалий. А ніхто не приходив у двір?

Баба. Ні, нікого не було. *(Пішла назад)*.

Чалий. Іди-ж, голубко, та й спатоньки лягай, а я листи ще напишу і сам прийду до тебе.

Зося. Може-б я ще прийшла сюда?

Чалий. Краще спи. Нехай тебе хранить ласкава доля!

Зося (*іде, і од дверей*). А може-б ти завтра листа написав, бо вже не рано?

Чалий. Не будь-же дитиною, моя люба... У мене діло є...

Зося. Ну, то я вже піду!.. (*Постоявши*). Слухай, Саво, і я з тобою поїду завтра в Немирів і сина візьмемо. Добре?

Чалий. Гаразд.

Зося. Мерщій-же пиши листи, бо я однаково не буду спати. (*Пішла*).

Ява 7.

Чалий один.

Чалий (*сідає до столу*). В Немирів я завтра не поїду, а напишу ясновельможному листа, що повертать свій рід у католицьку віру я не зго-

ден, бо це-б зневажило мене перед очима всіх панів, яко відступника від предківської віри, за котру вчора ще боровся з ними. (*Пише, потім перестає, піднімається й слуха*). Що це? Здалося, наче знову хтось сказав „добривечір“. А, дурість. Ну, добривечір, то й добривечір. Коли-б мерщій вертавсь Шмигельський. Я цілий день сьогодні жду його і тим себе так розтрівожив. Дивна річ, коли я жив в степу, в норі, у лісі—не знав я тоді .такої трівоги. А тепер от, як не силкуюсь, нічого не зроблю з собою, особливо сьогодні. Оці нагороди мов ранили чим гострим і отруїли мою душу. От чую,—наче хтось шепоче мені ось зараз, що праця та, яку я у своїх думках вважав за корисну народові, була і є на користь лиш панам. І чую я, що есть тут правда,—страшна, страшна правда. Здається, зараз-би вернувсь до своїх у ліс, у нори Зося піде скрізь за мною.

А там я вигодую сина свого Саву козакам на славу. І він закриє батькові гріхи. Ох, ні, заросли мої шляхи тернами, немає повороту. Нема... Нема... (*Б'є кулаком об стіл, ніби хоче заглушити трівогу душі*). І не треба. Дитячий страх напав на мене, і я себе мордую. Щоб край утихомирить, то треба припинити дику волю гайдамацьку, поки не захопив цей рух увесь народ. Покірний ще сьогодні, й тихий, він в мент один страшну підніме бурю і Посполиту Річ потопить в крові, і все оберне у руїну. Пріч-же сумні думки, пріч. Не проти народа я воюю, а проти гайдамаків; народові-ж бажаю миру і спокою, щоб він під панською рукою

добув широкої освіти і прав на вільне і корисне життя всього краю. (*Здрігнув і прислухається*). Знову хтось сказав „добривечір“. (*Іде до вікна і заглянувши одскакує*). Що це? Ввижається мені? Чи й справді то Шмигельський? (*Підходе до вікна*). Пан Шмигельський, блідий і з уха кров дзюрчить. Пане Йване! Чого-ж ти... Щез... Це мана... Це так мені здалося.

Ява 8.

Чалий і джура.

(*Почувши, як увійшов джура, Чалий перелякано повертається; джура злякався Сави; хвилину мовчать обоє*).

Чалий. Це ти в вікно заглядав?

Джура. Ні.

Чалий. І нема нікого?

Джура. Ба, приїхав зараз козак з хоругви пана Шмигельського.

Чалий. Де він? (*Хутько, не діждавшись відповіді, виходить. З других дверей входить Зося, з розпущеною косою*).

Зося. Джуро, що там сталося, що пан так прудко вийшов? Мені здалося, що пан Шмигельський приїхав?

Джура. Ні, пані, козак з його хоругви.

Зося. То певне він вернувся.

Джура. Не знаю.

Зося. Здається йдуть. Ти не кажи, що я виходила, щоб пан не гнівавсь.

Джура. Слухаю. (*Зося зникає з дверей*).

Ява 9.

Чалий і надвірний козак.

(*У козака голова перев'язана*).

Чалий. Ну, ну, розказуй далі.

Козак. Я певен, що всі там полягли, до одного. І їх там полягло багато. Коли уранці після бою до мене знов вернулося життя, то я побачив, що балка вся завалена була козачим трупом. Шукав між трупом я сотника, пана Шмигельського, але його там не було. Коли на гору вийшов, то на горі з десяток наших коней вже здихало, бо в них розпороті були їх животи, а далі паслося скілько коней, так я піймав одного і от до тебе прискакав з цею звісткою лихою.

Чалий. Це Гнат, його робота, бачу. Яка потеря! Ти знаєш місце добре?

Козак. Знаю.

Чалий. Так ти нас проведеш туди. Іди, тим часом спочивай, обмий і перев'яжи свої рани. Джуро, дай йому добрий кухоль меду, скажи, щоб зараз трьох коней сідлали і сам вертайсь сюди. (*Джура й козак вийшли. Сава сідає, пише листа, а написавши каже*): Сто душ лягло на полі і з ними кращий друг. О, тепер я попалю усі ліси, я виверну все гайдамацьке гніздо, я заплачу за смерть Шмигельського вам всім сторицею, страшно, страшно заплачу. (*Входить джура*).

Ява 10.

Чалий і джура.

Чалий. От три листи: один, що згорнутий удвоє—в Немирів, другий, що край заламаний—

у Тульчин; а третій, одкритий—в Рубань. Птицями нехай летять всі три.

Джура. Тоді у нас нікого не зостанеться у дворі, бо Харько й Трохим пішли на слободу й досі не вернулись.

Чалий. Так ти на слободу йди зараз і до мене поклич Кульбабу; скажи йому, щоб він взяв з свбою усіх своїх товаришів, що колись були в гайдамаках. Вони мені потрібні і за послугу будуть мати добру плату. Іди-ж мерщій. А не забув, куди який послати лист?

Джура. Цей—в Немирів, цей—у Тульчин, а цей—у Рубань.

Чалий. Так. (*Джура пішов*). Годі вагатись, годі. (*Входить Зося*). І ти не спиш ще на лихо?

Зося. Яке там лихо? Скажи, що сталося? Я ні жива, ні мертва.

Чалий. Молю тебе, не завважай мені. Сотня Шмигельського пропала, й я піду шукать її. Скоро збереться сюди вся близька міліція, і я виступлю зараз, по дорозі захоплю решту і в поход.

Зося. То нехай коней зараз запрягають і я поїду у Немирів з сином, бо тут без тебе я не зостанусь.

Чалий. Іди, моя голубко, і спи спокійно—тебе одну я не покину. Знай, що у дворі у тебе буде п'ятнадцять добрих молодців. Іди і спи спокійно. Мені нема часу, треба ще написать ясновельможному, бо все, як бачиш, раптом перемінилось.

Зося. Я слухаю тебе і спокій, мов росте в моїй душі. Прощай, мій соколе ясний! Ох, як не хочеться з тобою розлучатись... Згадуй свою Зосю, а я що-хвилини буду з тобою розмовлять, бо біля мене малий Сава. Прощай!

Чалий. Будь здорова, моя зоре. (*Цілує її*).
Зося. Зайдеш-же, сина поцілуєш! (*Вийшла*).

Ява 11.

Чалий один.

Чалий (*пише*). Увесь тремтю від злости. Коли-б мерщій міліція... (*Пише*). Кипить моя душа... Я не так до вас приймуся... Коли-б тепер піймавсь мені сам Гнат, я і його без жалю на палю посажу. (*Пише. По хвилі входять тихо Гнат, Медвідь, Кравчина*).

Гнат. Добривечір.

(*Чалий повертається й зхоплюється з крісла*).

Гнат. Здоров, здоров, пане Саво! Здалека ти неждані гості маєш, чим будеш вітати?

Чалий (*шукає очима зброю*) А чим-же я таких гостей привітаю? Послав мені Господь сина, буду в куми звати...

Гнат. Не кумувать тобі, Саво, з нами, не пить горілки та медів з преславним товариством, а заплатити треба перше за сукні та за адамашки, що ти нажив, пане Саво, з козацької ласки...

Чалий (*хоче взять шаблю, що вісить на стіні біля дверей в опочивальню. Медвідь йому дорогу заступає, Сава хоче взять рушницю— що в другім кінці стоїть—Кравчина заступає йому дорогу. Сава, нахиливши голову, хвилину мовчить*). Чого-ж брати мої хотять?

Гнат. Прийшов час, Саво, розплатитись за кривди ті, що ти нам і людям усім своїм зробив.

Чалий. Я лиш обороняв від кривди вашої ввесь край. Один проти другого ми в поле виступали, озброєні, мов лицарі на герць. Тепер же ви у трьох на мене безоружного напали— цього не дозволяє честь лицаря такого, як ти, Гнате. Коли вже воля божа єсть на те, щоб з вами разплатився я, дозволь-же і мені мою ти шаблю взяти: тоді один я проти трьох крівавий бій прийму, а бог нехай рішить, і мертвий той нехай поляже, хто кривди більше наробив.

Гнат. На поєдинок ти не маєш права з нами, бо потеряв козацьку честь. За те, що кіш у Чорнім лісі наш спалив, напавши зрадою на нього; за те, що ти ловив товаришів своїх; за те, що села ти палив,—тебе громада наша смерти присудила і виповнить присуд громадський ми взялись. Проти громадського суду оборонятись шкода. Колись присягу ми дали оборонять людей своїх від лядської кривди і напасти; присягу ту зламав ти, брате, тепер вона тебе вбиває. *(Всі троє обступають Чалого і проколюють його шаблями. Проколовши, одступають).*

Чалий *(падає)*. Простіть! Я смерть прийняв за рідний край... Я кров'ю змив свою вину. Прощайте. (*Умирає*).

Гнат. Прощай. Краще, брате, гнить тобі в землі, ніж з панами вкупі на наші голови козачі меча здіймать і на безчестя козачеству шляхетський рід свій розмножати.

Завіса.

Бутафорія та реквізит.

На кону.

1 картина.

Стара покинута корчма. Поломаний стіл, кілька переламаних табуретів. По під стінами лави. Вікно з вибитими шибками. Під стелею жертка.

2 картина.

Палац у Потоцького. Стіл Потоцького (можна звичайний стіл вкрити червоним, або зеленим рядном, або килимом). На ньому булава, пістоль, клейноди (замісць них

За коном.

1 картина.

Віддалений голос. Робиться так: або людина стоїть за дверима театру й кричить, або трохи затуляє рота й кричить, тоді здається, що здалеку кричать.

Тупотіння багатьох людей: кілька чоловік стоять на місці й тупають обома ногами спочатку тихо, потім гучніш, щоб здавалося, мов наближаються.

Акторам до рук.

1 картина.

Медвідю — палицю з приробленим списом на кінці.

Гриві—косу з направцем.

Саві — пістоль, шаблюку.

Гнатові—шаблю, пістоль за поясом, рушницю, люльку й порохівницю.

Чоловікам: дрючки, сокіри, де кому —долото настромлене на палицю.

2 картина.

Шмигельському —ділові папери.

Гайдукові — два листи, скручені „в трубочку", перевязані матузкою.

Гайдамаці — залізні пута на ноги й руки, вірьовку,

На кону.	**За коном.**	**Акторам до рук.**
можна покласти книжки в гарних палятурках), приладдя до письма, ріжні папери. Як що нема великого красивого каламаря, можна поставити маленьку красиву дерев'яну скриньку, а на ній покласти гусяче перо (раніш писали гусячими перами). На стінах килими, ріжна зброя, малюнки королів, магнатів, на підлозі килими. В кутку на маленькому столику—карафка з водою й кухоль на невеличкій таці. (Тацю можна зробити так: дерев'яну маленьку дощечку обклеїти олив'яним папером).		якою його звязують перед тим, як вести до Потоцького. **Козакам,** що виводять гайдамаку списи.
3 картина. Ліс. В глибині видно дві купи: гроші закриті шкурами, або якоюсь одежиною. Кілька пеньків. Подекуди лежать дерева.		3 картина. **Вартовим**—шаблі, рушниці. **Запорожцеві,** що розводить вартових—шаблю й пістоль. **1 вартовому**—люльку й торбинку з тютюном.

На кону.	За коном.	Акторам до рук.
		Запорожцеві— лист (які гайдукові). **Запорожцям,** що приходять з Гнатом, —мішки з одіжжю, зброєю, що награбували.
5 картина.	5 картина.	5 картина.
Пуща. Печера в скелі. Зробити можна так: поставить два чи три пеньки, або невеличких табурети, зверху закрить дошками. Все це вкрити сірим рядном, тоді буде здаватись, що печера в землі. Як що вкрити зеленим рядном, буде здаватись, що трава. Коли вистава влітку, можна наламати гілля й притрусити таку ряднину гіллям.	**Голос Якова на дереві.** Хто грає ролю Якова, повинен сісти десь угорі, хоч би й на драбині, чи що, і звідти кричати. **Постріл,** коли вбивають Шмигельського, можна зробити звичайною рушницею, або навіть великим пугачем.	**Шмигельському** —скрівавлена хустка на голову. **Діду-знахарю**— на шию, або до пояса пляшку з ліками.
6 картина.		6 картина.
Світлиця Савк. Зліва колиска, чимсь завішана. Праворуч невеличкий стіл до писання. Стільці. На стінах килими, зброя. Багата обстанова. Канапа (лаву вкрити плахтою).		**Яворському й Жезницькому**— два листи й „грамота“ в шкатулі. **Козаку** —скрівавлену перев'язку на голову. **Джурі** — закуска. кухлики, глечики з медом, свічка.

115—120.	**Барвінський Олександер,** Спомини з мого життя, II.
121—123.	**Кобилянська О.,** Земля I, повість.
124—126.	**Кобилянська О.,** Земля II, повість.
127—128.	**Шов Б.,** Цезар і Клеопатра, драма.
129.	**М. Вовчок,** Не до пари, Два сини й инші оповід.
130—134.	**Маковей О.,** Заліссє, повість.
135—139.	**Кониський Ол.,** У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142.	**Федькович Ю.,** Довбуш, трагедія.
143—144б.	**Федькович Ю.,** Оповідання.
145.	**Гринюк Лесь,** Весняні вечері, новелі.
146.	**Леся Українка,** Оргія, драматична поема.
147.	**Федькович Ю.,** Так вам треба, фарс.
148.	**Федькович Ю.,** Як козам роги виправляють.
149—149а.	**Шевченко Т.,** Музика, повість.
150.	**Кропивницький М.,** По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а.	**Шевченко Т.,** Артист, повість.
152—153.	**Карпенко-Карий,** Бурлака, драма.
154.	**Бобикевич О.,** Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156.	**Шевченко Т.,** Гайдамаки, поема.
157.	**Федькович Ю.,** Люба́—згуба, повість.
158.	**Шніцлер, Артур,** Ляйтнант Ґустль, новеля.
159—160.	**Левицький-Нечуй Ів.,** Пропащі, повість.
161.	**Кобилянська Ольга,** Битва, нарис.
162.	**Підмогильний В.,** В епідемічному бараці, нарис.
163.	**Кобилянська Ольга,** Природа, новеля.
164—165.	**Плятон,** Оборона Сократа, переклав В. Кміцикевич.
166—167.	**Карпенко-Карий,** Житейське море, комедія.
168—170.	**Єфремов С.,** М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. III).
171.	**Маркс Карл,** Наймана праця й капітал.
172—173.	**Мирний Панас,** Лихі люде, повість.
174—176.	**Дорошенко Дм.,** П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. IV).
177—179.	**Містраль Фред.,** Спогади й оповідання.
180—182.	**Коцюбинський М.,** Fata morgana.
183—184.	**Костомаров М.,** Дві руські народности.
185—187.	**Бойко В.,** Марко Вовчок (Літ. хар. укр. письм. V).
188—189.	**Ромен Роллян,** Вовки, револ. драма.
190.	**Коцюбинський М.,** Лялечка, Поєдинок (оповідання).
191—192.	**Коцюбинський М.,** На віру и инши оповідання.
193.	**Коцюбинський М.,** П'ятизлотник, Помстився, Хо.
194.	**Коцюбинський М.,** Для загального добра, оповід.
195—196.	**Коцюбинський М.,** Пе-коптьор, Посол від чорного царя, Відьма (оповідання).
197.	**Коцюбинський М.,** По-людському і ціпов'яз, оповід.
198.	**Коцюбинський М.,** Дорогою ціною, оповідання.
199—201.	**Франс Ан.,** Злочинство Боннара.
202—203.	**Ромен Роллян,** Дантон, револ. драма.
204—205.	**Дорошенко Дм.,** Костомаров (Літ. хар. укр. письм. VI).
206—207.	**Єфремов С.,** Карпенко-Карий (Літ. хар. укр. письм. VII).
208.	**Мирний П.,** Серед степів, оповідання.
209.	**Мирний П.,** Лихо давне й сьогочасне, повість.
210—211.	**Мирний П.,** Як ведеться — так і живеться.
212.	**Васильченко С.,** Талант, повість.
213.	**Коцюбинський М.,** Коні не винні.
214—215.	**Карпенко-Карий,** Сава Чалий, трагедія.
216—219.	**Єфремов С.,** Левицький-Нечуй (Літ. хар. укр. п. VIII).
220—221.	**Леся Українка,** Лісова пісня, драма.
222—223.	**Леся Українка,** Кассандра, драма.
224—225.	**Леся Українка,** Камінний Господарь, драма.
226.	**Леся Українка,** Адвокат Мартіян, драма.

